Anthropological Studies of Cultural Heritage
ISSN: 1709-2538
Specialized Quarterly Journal of the
Anthropological Research Center
Research Center of Cultural Heritage and Tourism
Winter 2025 | Volume 2 | Issue 1

Football Fandom as Living Heritage: Identity, Collective Memory, and Conflict in Iranian Football (1960–1979

Alireza Hassanzadeh [1] ✉, **Mohammad Sharif Kamali** [2]

1 Assiciate Professor, Department of Myth and Ritual Studies, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. Corresponding Author: a.hasanzadeh@richt.ir

2 Former Director, Department of Biological Anthropology, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Environmental Group, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism, Tehran, Iran. kamali.sharif@gmail.com

Abstract: Abstract

Owing to its enduring connections with individual and collective identities, historical continuity, and the intergenerational transmission of memories, values, and practices of fandom, football can be regarded, alongside other sports in Iran, as part of the country's cultural heritage, specifically its sporting heritage. From this perspective, Iran's sporting heritage may be classified into two broad categories: ancient sporting heritage, encompassing traditional sports such as wrestling and polo, and more recent sporting heritage, including football, which, despite its foreign origins, has acquired distinctive local cultural and identity-related characteristics through processes of introduction, expansion, and social appropriation. One of the most significant dimensions of football's cultural heritage in modern societies is fan culture, which, with the expansion of the sport, has become an arena for the expression of collective identities, social attachments, and power relations. The history of modern football in Iran may be broadly divided into two periods: before and after the 1979 Revolution. An anthropological approach to the history of sport not only facilitates an understanding of the formation and transformation of sporting cultures but also provides a critical perspective on power relations, social conflicts, and forms of fan agency. Focusing on Iranian football between 1960 and 1979, this study examines the emergence and transformation of conflicts between football fan culture and football management, conflicts that occasionally resulted in collective protests, violence, and acts of vandalism. For analytical purposes, the period under investigation is divided into three historical phases: 1960–**1967, 1967–1972, and 1972–1979.** Drawing on ethnographic field data, historical sources, and written documents, the study **explores** the social and cultural conditions underlying the emergence and development of these conflicts. The findings indicate that conflicts between football fans and football management were not merely consequences of sporting rivalries; rather, they emerged in connection with the politicization of sports administration, the construction and reproduction of perceptions of discrimination among supporters, and changing power relations within Iranian football. Nevertheless, the persistence of ideals of *javanmardi* (chivalry and ethical sportsmanship), moral norms, and established traditions of fandom helped prevent the escalation of violence and vandalism in many situations. From this perspective, football fan culture can be understood as part of Iran's intangible sporting heritage, historically shaped and transformed through interactions and conflicts between formal institutions and social actors.

History
Received: July 02, 2024
Accepted: Aug. 31, 2024
Assigned Issue Date: Winter 2025
Online and Print Publication Date: Autumn **2026**

Keywords
Football
Football management
Fan culture
Politics

Citation: Hassanzadeh, A., Sharif Kamali, M. (2025). Football Fandom as Living Heritage: Identity, Collective Memory, and Conflict in Iranian Football (1960–1979). *Anthropology Studies of Cultural Heritage*, 2(1), 201–240.

https://doi.org/

© 2025 (1403). The authors. Anthropological Studies of Cultural Heritage, a scholarly and specialized journal of the Research Institute of Cultural Heritage and Tourism.

Introduction and Research Background

Sport constitutes an important dimension of cultural heritage. From this perspective, sports heritage encompasses both ancient

and recent forms. In Iran, traditional sports such as wrestling and polo represent ancient forms of sporting heritage, whereas football, despite its foreign origins, has gradually become indigenized and acquired distinctive local and national characteristics. Football can therefore be understood not merely as a modern sport but also as a component of Iran's contemporary cultural heritage. Fan culture, which has developed alongside the expansion of football, is an essential part of this heritage.

The anthropological study of football requires attention not only to the history and institutional development of the sport but also to the social relationships, collective identities, symbolic practices, and conflicts that emerge around it. In Iran, football underwent significant transformations before and after the Islamic Revolution. This article focuses on the pre-revolutionary period, examining the relationship between fan culture and football management from 1960 to 1979. It investigates how administrative decisions, political intervention, and the growing involvement of state institutions in football contributed to dissatisfaction and conflict among supporters.

Before the Revolution, football was the most popular spectator sport in Iran, although stadium attendance was considerably lower than in the post-revolutionary period. Amjadieh Stadium was the principal venue for major matches, while the later construction and use of Aryamehr (Azadi) Stadium reflected the growing importance of football in urban public life. Population growth, urbanization, and the increasing significance of modern urban leisure contributed to the development of football audiences. Nevertheless, the structure of fan culture during this period differed from that of subsequent decades. Traditional social relationships, customary ethical values, and the authority of respected figures among supporters played important roles in regulating spectators' behavior.

One prominent figure was Mohammad Boghi, a traditional leader among football supporters. Unlike later forms of fan leadership that could become connected to financial and institutional interests, his authority was based primarily on personal commitment, loyalty to his preferred team, and his standing among spectators. His interventions could help prevent verbal disputes from escalating. This form of leadership reflected aspects of *futuwwa* (chivalry) and traditional ethical codes. It also contributed to the formation of a sense of community among supporters, which can be considered in relation to Victor Turner's concept of *communitas*.

The article approaches fan culture as a form of intangible sporting heritage and examines the conflict between this informal cultural domain and the formal structures of football administration. Its central argument is that the growing politicization of football and the increasing presence of government officials in football management were among the principal sources of dissatisfaction and conflict among supporters. These developments generated perceptions of institutional bias, preferential treatment, and unequal treatment of clubs, thereby undermining the legitimacy of football management in the eyes of fans.

Research Objectives and Methodology

The main objective of this research is to investigate the emergence and development of conflict between football fan culture and football management in Iran before the Islamic Revolution. It addresses three related questions: How did football management contribute to the formation of conflict among supporters? What were the principal historical periods in the development of pre-revolutionary fan culture? And to what extent did the politicization of football and increasing state intervention in its administration contribute to the widening gap between supporters and the Football Federation?

The research adopts an anthropological approach, combining ethnographic information with historical and documentary materials. The authors' familiarity with football and their experience as spectators provided an

additional perspective for examining the practices and meanings of fan culture. Ethnographic data were obtained through observation of matches involving Persepolis, Taj (later Esteghlal), the national team, and other clubs. These observations were complemented by semi-structured interviews with football supporters from different generations and by examination of sports publications and historical documents.

The article draws on two research projects conducted by the authors on vandalism and conflict in Iranian football fan culture. The first project covered the period 1960–1979, while the second examined the period from 1979 to 2009. The present study is based on findings from the first project and concentrates on the historical development of fan culture before the Revolution. This article examines the historical development of football fan culture in Iran between 1960 and 1979, with particular attention to the emergence and transformation of protest-oriented fan behavior, and concludes by proposing strategies for preventing and reducing acts of vandalism among football supporters. (figure 2. AI-generated figure based on the researchers' ethnographic data). Drawing on UNESCO's definition of intangible cultural heritage and the proposed criterion of intergenerational continuity across three generations, this article seeks to conceptualize football in Iran as a form of intangible cultural heritage and a relatively recent form of sporting heritage (figure 3. AI-generated figure based on the researchers' ethnographic data).

For analytical purposes, this period is divided into three stages: 1960–1967, 1967–1972, and 1972–1979. These stages correspond to important changes in club relations, football administration, and the political context of the sport (figure 1. AI-generated figure based on the researchers' ethnographic data). Anthropological studies of football have demonstrated that the game extends beyond athletic competition to become a significant arena for the construction of collective identities, the expression of social tensions, and the performance of cultural rituals. Bromberger (1995a, 1995b) examines football as a ritualized cultural practice through which supporters express belonging, rivalry, symbolic solidarity, and collective emotions (Figure 4. AI-generated illustration of Christian Bromberger's anthropological interpretation of football rituals and supporter culture, based on ethnographic information presented in this study. Generated using ChatGPT.). In the Iranian context, Hassanzadeh (2004) explores football as a dynamic process of redefining Iranian identity, while his subsequent research on football fan culture highlights the historical and cultural dimensions of spectatorship, collective identification, and vandalism (Hassanzadeh & Sharif Kamali, 1385; 1386) (Figure 5. AI-generated illustration of Alireza Hassanzadeh's anthropological research on Iranian football fan culture and collective identity, based on ethnographic information presented in this study. Generated using ChatGPT.). Taken together, these perspectives suggest that football stadiums constitute symbolic and performative spaces in which social identities are negotiated, cultural boundaries are reproduced or challenged, and experiences of solidarity and conflict emerge. These anthropological studies examine football and its fan culture in Iran through key concepts such as liminality, carnival, the public sphere, and the blurring of boundaries between domestic and public spaces, including streets and other urban settings.

Findings and Discussion

The formation of football fan culture in Iran was closely connected to the emergence and popularity of several major clubs, particularly Shahin, Taj, and Darayi. Each club had a distinctive social and institutional background. Shahin, established in the 1940s following the return of Dr. Abbas Ekrami from England, emphasized the principle of "first ethics, second education, and third football." Its players were often educated, and its attractive, attacking style of play helped it gain a substantial following. Its name,

derived from a verse in Hafez's poetry, also reflected the cultural and symbolic dimensions of Iranian football.

Taj, initially established as the Cyclists' Club, became increasingly associated with state institutions under the leadership of Colonel Khosravani. His influence over both the club and football administration strengthened the perception that Taj enjoyed privileged institutional support. Darayi, meanwhile, was associated with employees of the Ministry of Finance and represented an early example of bureaucratic and institutional influence in Iranian football. These relationships contributed to the emergence of a distinction between the formal culture of football administration and the informal culture of supporters.

The first stage, from 1960 to 1967, was characterized by relatively limited aggression and the absence of widespread vandalism. Supporters' reactions generally took the form of verbal protests, booing, and slogans, particularly when they perceived refereeing decisions as unfair or administrative practices as discriminatory. The dissolution of Shahin Club in 1967 became a turning point in the relationship between fan culture and football management. Many supporters interpreted the decision as an expression of institutional hostility toward their club and as evidence of the growing politicization of football.

Earlier incidents had already revealed the emergence of this conflict. In 1962, a Shahin–Taj match was abandoned following disputes involving the teams and refereeing decisions. Supporters expressed their dissatisfaction through slogans, some of which drew on political language and memories of earlier political events. One slogan, "Taj has fled, riding away on a cart," recalled slogans used by supporters of Mohammad Mosaddegh in August 1953. Such examples demonstrate how political meanings entered football discourse and how football spectators appropriated existing political expressions to articulate their grievances. Nevertheless, these protests did not generally involve the destruction of public property.

The Football Federation's decisions concerning Shahin and its players further intensified dissatisfaction. After Shahin players were excluded from the national team and suspended from competition, supporters interpreted these measures as discriminatory. The transfer of players from Shahin to Darayi was also perceived by some fans as the result of institutional pressure and preferential treatment. These events strengthened the opposition between Shahin and Taj, on the one hand, and Darayi, on the other. Following Shahin's dissolution, supporters boycotted football matches, demonstrating that withdrawal from stadium attendance could itself become a form of collective protest.

The second stage, from 1967 to 1972, began with Colonel Khosravani's appointment as head of the Physical Education Organization. Shahin's former players were subsequently brought together at Persepolis through the efforts of Ali Abdeh and under the coaching of the late Hossein Dehdari. This development contributed to the emergence of the rivalry between Persepolis and Taj and encouraged former Shahin supporters to return to football.

During this period, perceptions of unequal treatment continued to shape supporters' attitudes toward football management. Some Persepolis fans believed that referees favored Taj because of its connections with the Football Federation and the political establishment. Such suspicions contributed to verbal confrontations and, on certain occasions, to the abandonment of matches. One notable incident occurred when Persepolis captain Aziz Asli physically attacked the referee following a disputed decision in a match against Taj. Supporters' approval of his action, expressed through their chants, demonstrated the extent to which perceptions of institutional bias had become embedded in fan culture. Nevertheless, these incidents remained limited compared with the extensive destruction of public property associated with football hooliganism in some European contexts.

The 1969 match between Iran and Israel also revealed the relationship between football, national identity, and political memory. Following Iran's victory, some spectators mocked Moshe Dayan, associating him with the Six-Day War. Although such behavior has been interpreted by some scholars as racist, the article argues that it should be understood within the context of anti-war sentiment and the political atmosphere of the time rather than automatically attributed to antisemitism. The absence of comparable behavior in a later encounter between the two teams supports the need for a historically contextualized interpretation of spectators' actions.

The third stage began with Kambiz Atabay's presidency of the Football Federation and continued until the Revolution in 1979. Atabay established the Iranian Clubs Cup and sought to reduce the degree of direct state involvement in football administration. Nevertheless, tensions among supporters continued. Incidents during matches, including confrontations between spectators at a Persepolis–Taj match in Masjed Soleiman and another match in Tehran, indicated the increasing presence of aggressive behavior. Although public property was not destroyed in these incidents, hostility between supporters became more visible.

The establishment of the Takht-e Jamshid Cup represented another important development in Iranian football. However, the competition was interrupted by the unfolding Revolution and its final edition was never completed. During this period, football stadiums also became spaces in which political slogans were articulated. Some revolutionaries were themselves football supporters, and the chants and collective expressions developed in stadiums became part of the broader political atmosphere. Thus, football and its fan culture were not isolated from wider social and political transformations.

The role of the sports press was also significant throughout these stages. Publications such as *Keyhan Varzeshi* and *Donya-ye Varzesh* helped shape spectators' perceptions of clubs, players, and football administration. Their editorial positions and institutional affiliations could reinforce existing rivalries and contribute to the formation of opposing narratives. The press therefore functioned not only as a source of information but also as an influential actor in the cultural construction of football fandom.

One of the historical factors contributing to the growing divide between football fan culture and football administration in Iran can be traced to structural conflicts of interest[1] and the overlap between club interests and the authority of institutions responsible for governing sport. During the 1950s and 1960s, the close connections between several influential figures associated with Daraei Football Club—including Hossein Soroudi, Hossein Mobasher, and Zabihollah Khabiri—and the leadership of the Iranian Football Federation fostered the perception among supporters of rival clubs that administrative decisions were not necessarily independent of vested interests in interclub competition. This situation acquired new dimensions with the appointment of Parviz Khosravani, the owner and an influential administrator of Taj Football Club, as head of Iran's Physical Education Organization in 1967. The concentration of national sporting authority in the hands of an individual who simultaneously maintained direct interests in a particular football club reinforced suspicions of institutional favoritism and discriminatory treatment of rival clubs.

From this perspective, disputes among Shahin, Daraei, and Taj, particularly controversies surrounding the dissolution of football clubs, can be understood within the broader context of power relations, administrative influence, and the legitimacy of football governance. Thus, even without establishing actual favoritism in every individual decision, the existence of such conflicts of interest could undermine supporters' confidence in the impartiality of sporting institutions and facilitate a transition from primarily supportive forms of fandom to protest-oriented fan culture, including match boycotts and collective

opposition to football administration. Within this framework, the divide between supporters and football authorities can be interpreted not merely as a consequence of interclub rivalry but also as the outcome of a historical process involving the increasing institutional control of sport by the state and the emergence of perceived inequalities in power relations (Chehabi, 1999, 2002; Hassanzadeh, 2013). In subsequent years, this divide also became increasingly infused with political discourses.

Conclusion

The findings indicate that pre-revolutionary Iranian football fan culture developed through a complex relationship between supporters, clubs, football administrators, the press, and the state. The principal source of conflict was not simply rivalry between teams or the spontaneous aggression of spectators. Rather, dissatisfaction was closely connected to the increasing politicization of football, state intervention in its administration, and perceptions of institutional discrimination and preferential treatment.

Although aggressive behavior, verbal abuse, physical confrontations, and collective protests occurred during this period, vandalism in the sense of systematic destruction of stadium seats, buses, windows, and other public property had not become a characteristic feature of Iranian football. The persistence of traditional ethical values, the influence of respected fan leaders, and the customary culture of *futuwwa* helped regulate supporters' behavior and limit the escalation of conflict.

The historical evidence also demonstrates that football stadiums could become spaces for expressing social and political dissatisfaction. Slogans, boycotts, and collective protests enabled supporters to challenge football management and, indirectly, the wider structures of bureaucratic and political authority. In this respect, fan culture constituted more than a form of entertainment or team loyalty: it was a domain of collective identity, cultural expression, and social criticism.

The article therefore argues that the conflict between football supporters and management in pre-revolutionary Iran should be understood in its specific historical and cultural context. Rather than interpreting it simply through the framework of Western football hooliganism, it is necessary to examine the local meanings of protest, the ethical foundations of fan culture, and the consequences of state intervention in sport. This approach makes it possible to understand Iranian football fandom as a dynamic component of modern cultural heritage and as a social field in which the relationships between popular culture, institutional power, and political authority were continuously negotiated (Figure 3. AI-generated figure based on the researchers' ethnographic data).

Declaration of Generative AI Use

In preparing this article, the authors used ChatGPT, a generative artificial intelligence tool developed by OpenAI, to create five conceptual illustrations (Figures 1–5) based on the ethnographic data, analytical findings, and theoretical framework of the study. These AI-generated illustrations were intended to visually represent the cultural concepts, processes, and patterns identified through the research. They are interpretive reconstructions and should not be regarded as documentary photographs or direct visual records of fieldwork. The authors reviewed the generated illustrations for consistency with the research data and interpretations and take full responsibility for their selection, use, and the final content of the figures and manuscript.

شکل ۱. فوتبال و حوزه عمومی در ایران
Figure 1. Football and the Public Sphere in Iran
تبارشناسی، گاهشماری و سنخ‌شناسی گفتمان‌های فوتبال در ایران
A Genealogy, Timeline, and Typology of Discourses on Football in Iran
فوتبال
بیش از یک بازی
آینه جامعه ایران
Football
More than a Game
A Mirror of Iranian Society
از سکوت
تا صدا
از محرومیت
تا حضور
From Silence to Voice
From Exclusion to Presence
پیش از انقلاب (تا ۱۳۵۷)
Pre-Revolution (until 1979)
پس از انقلاب (۱۳۵۷ تا نیمه دهه ۱۳۷۰)
Post-Revolution (1979 – mid-1990s)
از نیمه دهه ۱۳۷۰ تا امروز
From the mid-1990s to the Present
فوتبال باشگاهی: استادگاهی مردانه در فرهنگ هواداری
Club Football: A Masculine Liminality in Fan Culture
فوتبال خیابانی و محلی (گل کوچک و...) استانگی مردانه و گذار به بازی برای پسران
Street and Local Football (Small-Sided Games, etc.) Masculine Liminality and the Rite of Passage to Adulthood for Boys
حضور تماشاگران در حوزه عمومی پس از پیروزی تیم ملی برای جام آسیایی ۱۹۶۸
Spectators in the Public Sphere after Iran's National Team Victory in the 1968 Asian Cup Final
حضور زنان / دختران در سطح محدود در استادیوم‌ها (در چارچوب برنامه‌های توسعه ورزش)
Women's / Girls' Presence in a Limited Manner in Stadiums (Within the Framework of Sports Development Programs)
هواداری فوتبال باشگاهی به صورت استانگی مردانه
Club Football Fandom as Masculine Liminality
حضور طرفداران پس از پایان بازی در اطراف مجموعه و دادن شعار به نفع تیم خود
Fans Gathering after Matches around the Stadium and Chanting for Their Teams
ظهور تمایل گسترده دختران برای حضور در استادیوم و ملر شدنیه آنان به پیگیری ورزش فوتبال
The Widespread Inclination of Girls to Attend Stadiums and Their Strong Interest in Following Football
فوتبال به مثابه آیین کارناوالی و دیل حوزه عمومی (نیمه دهه ۱۳۷۰)
Football as a Carnival Ritual and an Alternative to the Public Sphere (mid-1990s)
بیروزی ایران بر استرالیا و راهیابی به جام جهانی؛ کارناوالی شدن فوتبال ملی
Iran's Victory over Australia and Qualification for the FIFA World Cup: The Carnivalization of National Football
حضور زنان در استادیوم به عنوان مطالبه اصلی
Women's Presence in Stadiums as a Main Demand
خودکشی یک دختر هوادار فوتبال (تیم استقلال، شهریور ۱۳۹۸)
The Suicide of a Female Football Fan (Esteghlal F.C.) September 2019
حمایت مردان هوادار از حضور زنان در استادیوم‌ها
Male Fans' Support for Women's Presence in Stadiums
اجازه ورود زنان به استادیوم (ایران – مالزی) (۱۰ مهر ۱۳۹۸)
Women Allowed to Enter Stadiums (Iran – Malaysia Match) (10 October 2019)
دربی تاج و شاهین
Taj vs. Shaheen Derby
و سپس پرسپولیس
and Later Persepolis
استادیوم شیرودی (امجدیه)
Shiroodi Stadium (Amjadieh)
30 May 1968
Iran 2 – 1
فوتبال محلی و خیابانی به عنوان استانگی مردانه و آیینی برای گذار پسران به بلوغ در نیمه دهه هفتاد
Local and Street Football as Masculine Liminality and a Rite of Passage to Adulthood for Boys in the Mid-1990s
ورزش حق همه است
Sport is a Right for All
آزادی
نیمی برای زنان
نیمی برای مردان
Azadi Stadium
Half for Women
Half for Men
تا ۱۳۵۷
until 1979
۱۳۴۸
1968
۱۳۵۷
1979
نیمه دهه ۱۳۷۰
mid-1990s
۱۳۷۷
1997
۱۳۹۸
2019
امروز
Present
دوگانگی‌های هویتی
Identity Dualities
تاج ↔ شاهین ↔ پرسپولیس (تا ۱۳۵۷)
Taj ↔ Shaheen ↔ Persepolis (Before 1979)
استقلال ↔ پرسپولیس (پس از ۱۳۵۷)
Esteghlal ↔ Persepolis (After 1979)
تیم‌های استانی و هویت‌های محلی (مانند ملوان، سپیدرود، ذوب‌آهن، سپاهان و...)
Provincial Teams and Local Identities (e.g., Malavan, Sepidrood, Zob Ahan, Sepahan, etc.)
سنخ‌شناسی گفتمانی
Typology of Discourses
ملی گرایی و نوسازی
Nationalism and Modernization
مردانگی و گذار به بلوغ
Masculinity and Rite of Passage
حوزه عمومی و ظهور تماشاگران
The Public Sphere and the Rise of Spectators
مشارکت محدود زنان
Limited Female Participation
کنترل، ممنوعیت، عاملیت مانقادی و کارناوالی
Control, Prohibition, Critical Agency, Liminality, and Carnival
نوال دنال فوتبال شدن کوتبال ملی
The Carnivalization of National Football
برابری، حقوق شهروندی و آینده‌ای باز
Equality, Citizenship Rights, and an Open Future
جمع بندی
Overall Conclusion
از فوتبال به مثابه میدان مردانه ...
From Football as a Male Domain ...
به فوتبال به مثابه عرصه‌ای کارناوالی، جندصدایی و فراگیر در جامعه ایران
... to Football as a Carnival, Polyphonic, and Inclusive Arena in Iranian Society ...
فوتبال در ایران: عاملیت و امکان‌های همزیستی در حوزه عمومی
Football in Iran: Agency and New Possibilities for Coexistence in the Public Sphere

شکل ۲. راهبردهای کاهش رفتارهای وندالیستی در میان هواداران فوتبال
Figure 2. Strategies for Reducing Vandalistic Behaviors among Football Fans
از خشونت و وندالیسم ...
From Violence and Vandalism ...
به فوتبال، گفتمان زندگی شادی و تفریح...
Toward Football as a Discourse of Life, Joy, and Recreation ...
فوتبال برای همبستگی اجتماعی (همبستگی اجتماعی)
Football for Social Cohesion
1
تبدیل فوتبال به امری لودیک (به‌مثابه بازی، سرگرمی و تفریح)
تاکید بر جنبه‌های آیینی، بازی و لذت جمعی در فوتبال به‌جای تقویت رقابت خصمانه و تخریب.
Turning Football into a Ludic Event (as Play, Entertainment, and Recreation)
Emphasizing the festive, playful, and joyful dimensions of football instead of fostering hostile competition and destruction.
فوتبال به مثابه یک رخداد لودیک (بازی‌گون)
2
افزایش چندصدایی و فرهنگ مدارا در فوتبال
پذیرش تنوع هواداران، اقوام، نسل‌ها و دیدگاه‌ها و تقویت گفت‌وگو، احترام متقابل و همزیستی مسالمت‌آمیز.
Enhancing Polyphony and a Culture of Tolerance
Embracing the diversity of fans, ethnic groups, generations, and perspectives, and promoting dialogue, mutual respect, and peaceful coexistence.
هواداران اسیدی
Acidic Fans
3
پرهیز از قوم‌مداری در فوتبال و استفاده از ظرفیت همدلی، دوستی و آشتی
اجتناب از بازتولید نگاه‌های قوم‌مدارانه، نژادگرایانه و تبعیض‌آمیز در فضای هواداری و تقویت ارزش‌های، دوستی، احترام و همبستگی.
Avoiding Ethnocentrism in Football and Using the Capacities of Empathy, Friendship, and Reconciliation
Refraining from ethnic and ethnocentric attitudes, racism, and discrimination in the fan sphere, and promoting friendship, respect, and solidarity.
4
پرهیز از دولتی کردن مدیریت فوتبال
کاهش مداخله مستقیم دولت در مدیریت باشگاه‌ها و فدراسیون فوتبال و تقویت حاکمیت مستقل، شفاف و پاسخگو در ورزش.
Avoiding the Governmentalization of Football Management
Reducing direct state intervention in the management of clubs and the football federation and strengthening independent, transparent, and accountable governance in sport.
5
افزایش سواد ورزشی و رسانه‌ای تماشاگران و هواداران
آموزش حقوق و مسئولیت‌های هواداری، آشنایی با فرهنگ ورزش، سواد رسانه‌ای و مدیریت هیجان در میان هواداران.
Enhancing the Sporting and Media Literacy of Spectators and Fans
Educating fans about their rights and responsibilities, promoting a culture of sport, media literacy, and the management of emotions among supporters.
رقابت در میدان با احترام در زندگی
Rivalry on the Field Respect in Life
هواداری آگاه، فوتبال شاد، جامعه سالم‌تر
Informed Fandom, Joyful Football, a Healthier Society
فوتبال بلی برای گفت‌وگو همزیستی و آینده‌ای بهتر
Football, a Bridge for Dialogue Coexistence, and a Better Future

شکل ۳. فوتبال به مثابه میراث فرهنگی ورزشی و متأخر
Figure 3. Football as a Sporting and Late Cultural Heritage
استادیوم المپیک مونیخ (۱۹۷۳)
Olympic Stadium, Munich (1972)
«فوتبال آیینه گی‌از جامعه است»
"Football is a mirror of society."
بیش از یک بازی، بخشی از حافظه جمعی بشریت
More than a Game, Part of the Collective Memory of Humanity
فوتبال پیوند مردم، مکان‌ها و را برقرار می‌کند.
Football connects people, places, memory and identity.
استادیوم ماراکانا، ریو ژانیرو (۱۹۵۰)
Maracanã Stadium, Rio de Janeiro (1950)
فوتبال
میراث فرهنگی ورزشی و متأخر
Football
A Sporting and Late Cultural Heritage
مردم | مکان | خاطره | هویت
فراتر از زمان
People | Place | Memory | Identity
Beyond Time
1
پیوستگی تاریخی و حافظه جمعی
Historical Continuity and Collective Memory
فوتبال در طول دو یا سه نسل، از تجربه، ابداعیه، خلاقیت جمعی به نمادی پایدار در جامعه بدل شده‌است و به‌مثابه عنصری در پیوستگی فرهنگی نسل‌ها عمل می‌کند.
Over the course of two or three generations, football has become a lasting symbol in society, serving as an element of cultural continuity across generations through shared experiences, narratives, and memory.
2
سایت‌های میراثی و استادیوم‌های نمادین
Heritage Sites and Iconic Stadiums
استادیوم‌های تاریخی مانند مونیخ، ماراکانا، ومیلی و سن‌سیرو نه تنها فضاهایی برگزی بازی، بلکه مکان‌های میراثی و نمادهایی هویت شهری، ملی و جمعی هستند.
Historic stadiums such as Munich, Maracanã, Wembley, and San Siro are not merely venues for matches, but heritage sites and symbols of urban and national identity.
استادیوم المپیک مونیخ
Olympic Stadium, Munich
استادیوم ماراکانا، ریو دوژانیرو
Maracanã Stadium, Rio de Janeiro
3
میراث ناملموس و بین‌نسلی
Intangible and Intergenerational Heritage
فرهنگ هواداری، آیین،نمادها، نمادها و روایت‌های فوتبال به‌صورت ناملموس در طول دو یا سه نسل منتقل می‌شوند و هویت مشترک را تداوم می‌بخشند.
Fan culture, rituals, songs, symbols, and narratives of football are transmitted as intangible heritage across two or three generations, sustaining a shared identity.
4
هویت، همبستگی و تنوع فرهنگی
Identity, Social Cohesion and Cultural Diversity
فوتبال بستر شکل‌گیری همبستگی، هویت مشترک و پذیرش تنوع فرهنگی است و می‌تواند انسجام اجتماعی را تقویت کرده به بازنمایی و احترام به تفاوت‌های فرهنگی بینجامد.
Football fosters individual and collective identities, strengthens social cohesion and represents cultural diversity. For these reasons, it is recognized as a form of cultural heritage.
FOOTBALL UNITES PEOPLE
5
ارزش‌های اجتماعی، آموزشی و صلح‌سازی
Social, Educational and Peace-Building Values
فوتبال حامل ارزش‌هایی، چون بازی جوانمردانه، احترام، گفت‌وگو، مدارا و صلح است و می‌تواند در آموزش، تقویت سرمایه اجتماعی و کاهش خشونت نقش آفرین باشد.
Football embodies values such as fair play, respect, dialogue, tolerance, and peace, and can contribute to reducing violence and strengthening social capital.
6
اقتصاد فرهنگی و گردشگری ورزشی
Cultural Economy and Sports Tourism
فوتبال به‌عنوان یک پدیده فرهنگی، اقتصاد محلی، گردشگری ورزشی و صنایع خلاق را تقویت می‌کند و به توسعه پایدار اجتماعها کمک می‌نماید.
Football as a cultural phenomenon stimulates local economies, sports tourism, and creative industries, and contributes to the sustainable development of communities.
MÉS QUE UN CLUB
نتیجه‌گیری: فوتبال به مثابه میراث زنده
Conclusion: Football as a Living Heritage
با توجه به پیوستگی تاریخی، تنوع فرهنگی، آرزش‌های اجتماعی، کارکردهای اقتصادی و نقش آموزشی، فوتبال را می‌توان بخشی از میراث فرهنگی زنده و پویا دانست.
Given its historical continuity, cultural diversity, social values, economic functions, and educational role, football can be considered a part of the living and dynamic cultural heritage.

شکل ۴
Figure 4
فرهنگ هواداری فوتبال در ایران: از بیان آستانگی تا بیان کارناوالی
The Culture of Football Fandom in Iran: From Liminal Expression to Carnival Expression
(Hassanzadeh, 2013, 2019; Hassanzadeh & Asgari Khaneghah, 2003)
الهام نظری
Theoretical Inspiration
کارناوال (باختین)
Carnival (Bakhtin)
آستانگی / برزخ (ترنر)
Liminality (Turner)
وارونگی (اینورژن)
Inversion
چندصدایی
Polyphony (Multiple Voices)
محتوای انتقادی
Critical Content
وارونگی و تعلیق موقت نظم
Inversion and Temporary Suspension of Order
فوتبال در ایران: یک کارناوال اجتماعی
Football in Iran: A Social Carnival
مشارکت فراگیر
Inclusive Participation
حضور برجسته زنان
Prominent Presence of Women
تنوع اجتماعی، فرهنگی و هویتی
Social, Cultural, and Identity Diversity (Youth, Children, Ethnic, Religious, and Linguistic Groups, etc.)
تحول آستانگی فوتبال در ایران
The Evolution of Football Liminality in Iran
دهه‌های پیشین (پیش از دهه ۶۰)
Earlier Decades (Before the 1980s)
فوتبال باشگاهی و ملی به‌مثابه آستانه‌ای عمدتا مذکر
Club and National Football as a Predominantly Masculine Liminal Space
دهه‌های ۶۰ و ۷۰ (تا پیش از اجازه رسمی)
1980s–1990s (Before Official Permission)
شکل گیری آستانگی زنانه (با وارونگی:) (وارونگی:) تغییر ظاهر زنان به پسرانه عبور از محدودیت‌های حضور
Emergence of a Feminie Liminality through "Inversion": Women Disguising Themselves as Men to Circumvent Access Restrictions
پس از درخواست و با فشاری فیفا (اجازه ورود زنان به استادیوم)
After FIFA's Request and Persistent Pressure (Permitting Women's Entry)
تثبیت و گسترش آستانگی زنانه در فوتبال
Institutionalization and Expansion of the Feminine Liminality in Football
پس از خودکشی سحر خدابارای (بازی ایران–کامبوج)
After the Death of Sahar Khodayari (Iran–Cambodia Match)
حضور زنان بدون وارونگی، همراه با تقویت همبستگی اجتماعی
Women's Presence Without Inversion; Along with the Strengthening of Social Cohesion
نیمه‌دهه ۷۰ به بعد (فوتبال ملی معاصر)
Mid-1990s onward (Contemporary National Football)
کارناوالی چندصدایی و فراگیر با حضور زنان، مردان، جوانان، کودکان و گروه‌های و گومی، گروه‌های دینی و زبانی
A Polyphonic and Inclusive Carnival Involving Women, Men, Youth, Children, Adolescents, and Diverse Ethnic, Religious, and Linguistic Groups
بدیل معاصر چهارشنسوری: یک آیین رخدادمحور
A Contemporary Alternative: Chaharshanbe Suri as an Event-Based Ritual
تعلیق موقت، نمادین و آیینی نظم
The Temporary, Symbolic, and Ritual Suspension of Order
هم‌سویی کارکردی: تعلیق آیینی و موقت نظم در فضا
Functional Parallelism: Ritual and Temporary Suspension of Order in Space

References

Abbasi, M. (1380/2001–2002). *Iranian football: A documented and illustrated history*. Selseleh Publications. [In Persian]

Ahmadi, A. A. (1388/2009–2010). *The complete history of the club: From Docharkheh-Savaran and Taj to Esteghlal* (Vol. 2). Paygan Publications. [In Persian]

Alabarces, P. (2002). *Fútbol y patria: El fútbol y las narrativas de la nación en la Argentina*. Prometeo Libros. [In Spanish]

Allan, J. (2015). *Bloody casuals: Diary of a football hooligan*. Jay Allan.

Allen, G. (2003). *Roland Barthes*. Routledge.

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.

Andes, L. (1998). Growing up punk: Meaning and commitment careers in a contemporary youth subculture. In J. S. Epstein (Ed.), *Youth culture: Identity in a postmodern world* (pp. 212–231). Blackwell.

Andrews, D. L. (2006). *Sport–commerce–culture: Essays on sport in late capitalist America*. Peter Lang.

Archetti, E. P. (1999). *Masculinities: Football, polo and the tango in Argentina*. Berg.

Armstrong, G., & Giulianotti, R. (Eds.). (1999). *Football cultures and identities*. Macmillan Press.

Asian Football Confederation. (2015). *Club profile: Persepolis*. https://assets.the-afc.com/migration/w/a/wamq2mdtwzshy1ruw3f8.pdf

Bakhtin, M. M. (1984a). *Problems of Dostoevsky's poetics* (C. Emerson, Ed. & Trans.). University of Minnesota Press.

Bakhtin, M. M. (1984b). *Rabelais and his world* (H. Iswolsky, Trans.). Indiana University Press.

Bandyopadhyay, K. (2013). Prologue: The real people's game. In K. Bandyopadhyay & S. Mallick (Eds.), *Fringe nations in world soccer* (pp. 1–8). Routledge.

BBC Sport. (2019, October 10). *Iran 14–0 Cambodia: Women attend Tehran match for first time in 40 years*. https://www.bbc.co.uk/sport/football/50006410

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Doubleday.

Blanchard, K. (1995). *The anthropology of sport: An introduction* (2nd ed.). Bergin & Garvey.

Blanchard, K. (1387/2008–2009). *The anthropology of sport* (A. Hassanzadeh & H. Ghorbani, Trans.). Afkar Publications. [In Persian]

Bourdieu, P. (1991). Sport and social class. In C. Mukerji & M. Schudson (Eds.), *Rethinking popular culture: Contemporary perspectives in cultural studies* (pp. 357–373). University of California Press.

Bromberger, C. (1995a). Football as world-view and as ritual. *French Cultural Studies, 6*(18), ۲۹۳–۳۱۱.

Bromberger, C. (1995b). *Le match de football: Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme.

Bromberger, C. (1998, April). A third half for Iranian football. *Le Monde diplomatique*. https://mondediplo.com/1998/04/04iran

Bromberger, C. (2010). Sport, football and masculine identity. In S. Frank & S. Steets (Eds.), *Stadium worlds: Football, space and the built environment* (pp. 181–194). Routledge.

Bromberger, C. (2020). Football and the authoritarian regime in Iran. *Soccer & Society, 21*(6), 692–698.

Chehabi, H. E. (1995). Sport and politics in Iran: The legend of Gholamreza Takhti. *The International Journal of the History of Sport, 12*(3), 48–60.

Chehabi, H. E. (1999). Football. In E. Yarshater (Ed.), *Encyclopædia Iranica* (Vol. 10, Fasc. ۱, pp. ۷۹–۸۰).

Chehabi, H. E. (2002). A political history of football in Iran. *Iranian Studies, 35*(4), 371–402.

Chehabi, H. E. (2005). Takṯi, Ḡolām-Reżā. In *Encyclopædia Iranica*.

Chehabi, H. E. (2006). The politics of football in Iran. *Soccer & Society, 7*(2–3), 233–261.

Chehabi, H. E., & Guttmann, A. (2002). From Iran to all of Asia: The origin and diffusion of polo. *The International Journal of the History of Sport, 19*(2–3), 384–400.

Coalter, F. (1985). Crowd behaviour at football matches: A study in Scotland. *Leisure Studies, 4*(1), 111–117.

Conn, H. M., & Ortiz, M. (2010). *Urban ministry: The kingdom, the city & the people of God*. InterVarsity Press.

DaMatta, R. (1991). *Carnivals, rogues, and heroes: An interpretation of the Brazilian dilemma* (J. Drury, Trans.). University of Notre Dame Press.

Davari, A., & Sohrabi, N. (2021). "A sky drowning in stars": Global '68, the death of Takhti, and the birth of the Iranian Revolution. In A. Keshavarzian & A. Mirsepassi (Eds.), *Global 1979: Geographies and histories of the Iranian Revolution* (pp. 213–244). Cambridge University Press.

Davies, H. (1990). *My life in football*. Mainstream.

Davies, P. (1998). *All played out: The full story of Italia '90*. Random House.

Dunning, E., Murphy, P. J., & Williams, J. (2002). *Football on trial: Spectator violence and development in the football world*. Routledge.

Elias, N., & Dunning, E. (1986). *Quest for excitement: Sport and leisure in the civilizing process*. Basil Blackwell.

Ervin, A. M. (1387/2008–2009). *Applied anthropology* (M. Vahdati Daneshmand, Trans.). Afkar Publications. [In Persian]

Etemad, G. (1377a/1998–1999). Migration in Iran in recent decades. In *Urbanization in Iran* (pp. 69–112). Agah Publishing. [In Persian]

Etemad, G. (1377b/1998–1999). Changes in the urban network in Iran. In *Urbanization in Iran* (pp. 149–152). Agah Publishing. [In Persian]

Farahati, H. (1385/2006–2007). *From those years... and other years*. Forough Publishing. [In Persian]

Finn, G. P. T., & Giulianotti, R. (1998). Scottish fans, not English hooligans: Scots, Scottishness and Scottish football. In A. Brown (Ed.), *Fanatics! Power, identity and fandom in football* (pp. 189–202). Routledge.

Fozooni, B. (2004). Religion, politics and class: Conflict and contestation in the development of football in Iran. *Soccer & Society, 5*(3), 356–370.

Giulianotti, R. (1991). Scotland's Tartan Army in Italy: The case for the carnivalesque. *The Sociological Review, 39*(3), 503–527.

Giulianotti, R. (1994). Scoring away from home: A statistical study of Scotland football fans at international matches in Romania and Sweden. *International Review for the Sociology of Sport, 29*(2), 171–199.

Giulianotti, R. (1995). Football and the politics of carnival: An ethnographic study of Scottish fans in Sweden. *International Review for the Sociology of Sport, 30*(2), 191–220.

Giulianotti, R. (1996). *A sociology of Scottish football fan culture* [Doctoral dissertation, University of Aberdeen].

Giulianotti, R. (2004). Social identity and public order: Political and academic discourses on football violence. In R. Giulianotti, N. Bonney, & M. Hepworth (Eds.), *Football, violence and social identity* (pp. 9–36). Routledge.

Giulianotti, R. (2005). The sociability of sport: Scotland football supporters as interpreted through the sociology of Georg Simmel. *International Review for the Sociology of Sport, 40*(3), 289–306.

Giulianotti, R., & Robertson, R. (2004). The globalization of football: A study in the glocalization of the 'serious life'. *The British Journal of Sociology, 55*(4), 545–568.

Gölz, O. (2021). Körperkraft, Demut und Männlichkeit: Die Heroisierung des Ringers Gholamreza Takhti im vorrevolutionären Iran. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, 18*(3), 453–482.

Hassanzadeh, A. (1383/2004–2005). Football: A dynamic redefinition of Iranian identity. *Journal of the Research Institute of Cultural Heritage, 8*, 37–52. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (1397/2018–2019). The anthropology of football. *Farhang-e Emrooz, 22*, 44–45. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (1403/2024–2025). *Maradona is put on trial: Dreams cannot be chained!*. Roozaneh Publishing. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (1404/2025–2026). *A critical examination of the national and international inscription process at the Ministry of Cultural Heritage, Tourism and Handicrafts* [Research report]. Anthropological Research Center. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (2013). *Rituality and normativity: An anthropological study of public space, collective rituals and normative orders in Iran from 1848 to 2011*. Amsterdam University Press.

Hassanzadeh, A. (2019). Iranian women, inside or outside of the stadium? An anthropological study on female representation of national identity in Iran. *Journal of Sociology of Social Institution, 5*(12), 73–100.

Hassanzadeh, A., & Asgari Khaneghah, A. (1382/2003–2004). Football and the individuality of cultures. *Journal of Social Sciences, 19*(19), 105–123. [In Persian]

Hassanzadeh, A., & Sharif Kamali, M. (1385/2006–2007). *A critical study of football fan culture: Vandalism in Iran, 1339–1357 SH (1960–1979)* [Phase I, research report]. Anthropological Research Center. [In Persian]

Hassanzadeh, A., & Sharif Kamali, M. (1386/2007–2008). *A critical study of football fan culture: Vandalism in Iran, 1357–1385 SH (1979–2006)* [Phase II, research report]. Anthropological Research Center. [In Persian]

Hassanzadeh, F. (1389/2010–2011). *Hasti*. Institute for the Intellectual Development of Children and Young Adults. [In Persian]

Hesamian, F. (1377/1998–1999). Urbanization: A transitional stage. In *Urbanization in Iran* (pp. 17–68). Agah Publishing. [In Persian]

Hesamian, F., Etemad, G., & Haeri, M. R. (1377/1998–1999). Introduction. In *Urbanization in Iran* (pp. 2–13). Agah Publishing. [In Persian]

Hill, J., Moore, K., & Wood, J. (2013). Sport, history and heritage: An investigation into the public representation of sport. In J. Hill, K. Moore, & J. Wood (Eds.), *Sport, history and heritage: Studies in public representation* (pp. 1–5). Boydell Press.

Huggins, M. (2004). *The Victorians and sport*. A&C Black.

Huizinga, J. (1955). *Homo ludens: A study of the play-element in culture*. Beacon Press.

Ingham, A. G., & McDonald, M. G. (2003). Sport and community/communitas. In R. C. Wilcox, D. L. Andrews, R. Pitter, & R. L. Irwin (Eds.), *Sporting dystopias: The making and meanings of urban sport cultures* (pp. 17–34). State University of New York Press.

Ioannides, M., Fink, E., Brumana, R., Patias, P., Doulamis, A., Martins, J., & Wallace, M. (Eds.). (2018). *Digital heritage: Progress in cultural heritage: Documentation, preservation, and protection: 7th International Conference, EuroMed 2018, Nicosia, Cyprus, October 29–November 3, 2018, proceedings* (Vol. 11196). Springer.

Jansen, S. C., & Sabo, D. (1994). The sport/war metaphor: Hegemonic masculinity, the Persian Gulf War, and the new world order. *Sociology of Sport Journal, 11*(1), 1–17.

Jenson, J. (1992). Fandom as pathology: The consequences of characterization. In L. A. Lewis (Ed.), *The adoring audience: Fan culture and popular media* (pp. 9–29). Routledge.

Karimi, S. (2013). *Ethnicity and normativity: An anthropological study of normativity in everyday life of Gilak people in north of Iran*. Amsterdam University Press.

Karimi, S., & Hassanzadeh, A. (2018). Horizon of ethnic expectation: An anthropological study of ethnic identity among the Gilak ethnic group in northern Iran. *The International Journal of Critical Cultural Studies, 16*(2), 1–13.

Karush, M. B. (2003). National identity in the sports pages: Football and the mass media in 1920s Buenos Aires. *The Americas, 60*(1), ۱۱–۳۲.

Lever, J. (1969). Soccer: Opium of the Brazilian people. *Society, 7*(2), 36–43.

Lixinski, L. (2018). Regional and international treaties on intangible cultural heritage: Between tradition and contemporary culture. In C. Waelde, C. Cummings, M. Pavis, & H. Enright (Eds.), *Research handbook on contemporary intangible cultural heritage: Law and heritage* (pp. 15–34). Edward Elgar Publishing.

Mirfakhraei, T. (1384/2005–2006). *The process of discourse analysis*. Research Institute for Culture, Art and Communication. [In Persian]

Mohammadnabi, H. (1384/2005–2006). *Football in Iran*. Cultural Research Bureau. [In Persian]

Mohseni Tabrizi, A. (1383/2004–2005). *Vandalism*. An Publications. [In Persian]

Mokhtari, E., & Saber, H. (1381/2002–2003). *Pahlavani heritage*. Anthropological Research Center. [In Persian]

Mokhtari Dinani, M., Rezaei Pandari, A., Divjan, Z., & Afshar Jahanshahi, A. (2025). Prevention and control of violence and aggression in football fans: Implications for sport psychologists, fans, and policymakers. *Journal of Ethnicity in Substance Abuse*, ۲٤(۳), ٦٦۲–٦۸۲.

Newson, M. (2019). Football, fan violence, and identity fusion. *International Review for the Sociology of Sport, 54*(4), 431–444.

Newson, M., Peitz, L., Wibisono, S., Knijnik, J., White, F., & Whitehouse, H. (2024). Anti-social behavior and soccer identities:

Different continents, same mindset? *Self and Identity, 23*(7–8), 616–633.

Parrish, C., & Nauright, J. (2014). *Soccer around the world: A cultural guide to the world's favorite sport*. ABC-CLIO.

Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology, 90*(5), 751–783.

Pew Research Center. (2015, September 3). *The whys and hows of generations research*. https://www.pewresearch.org/politics/2015/09/03/the-whys-and-hows-of-generations-research/

Pouyandeh, M. J. (1392/2013–2014). *An introduction to the sociology of literature: A collection of essays*. Naghsh-e Jahan. [In Persian]

Ramshaw, G. (2007). Conclusion: The future of the sporting past. In G. Ramshaw & S. Gammon (Eds.), *Heritage, sport and tourism* (pp. 141–148). Routledge.

Ramshaw, G. (2014). Sport, heritage, and tourism. *Journal of Heritage Tourism, 9*(3), ۱۹۱–۱۹٦.

Ramshaw, G. (2020). *Heritage and sport: An introduction*. Channel View Publications.

Ramshaw, G., & Gammon, S. (2005). More than just nostalgia? Exploring the heritage/sport tourism nexus. *Journal of Sport & Tourism, 10*(4), 229–241.

Redhead, S. (2002). *Post-fandom and the millennial blues: The transformation of soccer culture*. Routledge.

Sadr, H. R. (1379/2000–2001). *Once upon a time in football*. Avizheh Publishing. [In Persian]

Sadr, H. R. (1391/2012–2013). *The hot bench: From Heshmat Mohajerani to Alex Ferguson and José Mourinho*. Cheshmeh Publishing. [In Persian]

Sadr, H. R. (1392/2013–2014). *A boy on the terraces: A chronicle of four decades of Iranian football*. Zavosh Publishing. [In Persian]

Sadr, H. R. (1396/2017–2018). *Timeless jerseys: Football men—Portraits*. Cheshmeh Publishing. [In Persian]

Shajie, R. (1396/2017–2018). *Approaches and theories in the sociology of football*. Afkar Publications. [In Persian]

Skott-Myhre, H. A. (2009). *Youth and subculture as creative force: Creating new spaces for radical youth work*. University of Toronto Press.

Spaaij, R. (2006). *Understanding football hooliganism: A comparison of six Western European football clubs*. Amsterdam University Press.

Spaaij, R., & Anderson, A. (2010). Soccer fan violence: A holistic approach: A reply to Braun and Vliegenthart. *International Sociology, 25*(4), 561–579.

Testa, M. (2015). *Militant anti-fascism: A hundred years of resistance*. AK Press.

Timothy, D. J. (2013). Views of the vernacular: Tourism and heritage of the ordinary. In J. Kaminski, A. M. Benson, & D. Arnold (Eds.), *Contemporary issues in cultural heritage tourism* (pp. 32–44). Routledge.

Toffler, A. (1980). *The third wave*. Pan Macmillan.

Tremblay, M., & Vézina, H. (2000). New estimates of intergenerational time intervals for the calculation of age and origins of mutations. *The American Journal of Human Genetics, 66*(2), 651–658.

Turner, R. (1990). *In your blood: Football culture in the late 1980s and early 1990s*. Working Press.

Turner, V. W. (1974). Liminal to liminoid, in play, flow, and ritual: An essay in comparative symbology. *Rice University Studies, 60*(3), 53–92.

Turner, V. W. (1982). *From ritual to theatre: The human seriousness of play*. PAJ Publications.

Turner, V. W. (2008). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Transaction Publishers.

Turner, V. W. (2018). *Dramas, fields, and metaphors: Symbolic action in human society*. Cornell University Press.

Turner, V. W., & Turner, E. (1978/2011). *Image and pilgrimage in Christian culture*. Columbia University Press.

UNESCO. (2003). *Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage*. https://ich.unesco.org/en/convention

UNESCO. (2008). *Samba de Roda of the Recôncavo of Bahia*. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. https://ich.unesco.org/en/RL/samba-de-roda-from-the-reconcavo-of-bahia-00101

UNESCO. (n.d.-a). *Diverse approaches in inventorying: Definition, domains, depth…* UNESCO Intangible Cultural Heritage. https://ich.unesco.org/en/diverse-approaches-00081

UNESCO. (n.d.-b). *Drawing up inventories*. UNESCO Intangible Cultural Heritage. https://ich.unesco.org/en/drawing-up-inventories-00313

Vamplew, W. (2017). Industrialization and sport. In R. Edelman & W. Wilson (Eds.), *The Oxford handbook of sports history* (pp. 131–144). Oxford University Press.

Williams, J., Dunning, E., & Murphy, P. (1379/2000–2001). *An inquiry into football hooliganism* (H. Afshar, Trans. & Abridg.). Nashr-e Markaz. [In Persian]

Yazdanikhorram, M. (1391/2012–2013). *I love Manchester United*. Cheshmeh Publishing. [In Persian]

مطالعات مردم‌شناختی میراث فرهنگی
شاپا چاپی: ۱۷۰۹-۲۵۳۸
فصلنامه تخصصی پژوهشکده مردم‌شناسی | پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
زمستان ۱۴۰۳ | دوره دوم | شماره ۱

فرهنگ هواداری فوتبال به‌مثابه میراث زنده: هویت، حافظه جمعی و تعارض در فوتبال ایران (۱۳۳۹-۱۳۵۷)

علیرضا حسن‌زاده[۱] ✉، محمدشریف کمالی[۲]
۱. دانشیار پژوهشکدهٔ مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، گروه اسطوره و آیین، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.
نویسنده مسئول a.hasanzadeh@richt.ir
۲. مدیر پیشین بخش انسان‌شناسی زیستی، پژوهشکدهٔ مردم‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری؛ گروه زیست‌محیطی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران.

اطلاعات مقاله
تاریخ‌ها
دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۱۲
پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰
تاریخ دوره‌ای و تخصیص یافته انتشار: زمستان ۱۴۰۳
تاریخ انتشار برخط و چاپی: پاییز ۱۴۰۵

واژگان کلیدی
فوتبال
مدیریت فوتبال
فرهنگ هواداری
سیاست

چکیده
فوتبال به دلیل پیوند پایدار با هویت‌های فردی و جمعی، تداوم تاریخی و انتقال بین‌نسلی خاطرات، ارزش‌ها و شیوه‌های هواداری، می‌تواند در کنار دیگر ورزش‌های ایرانی، بخشی از میراث فرهنگی، در قالب میراث ورزشی، تلقی شود. از این منظر، میراث ورزشی ایران را می‌توان به دو گونه کلی تقسیم کرد: میراث ورزشی کهن، شامل ورزش‌هایی چون کشتی و چوگان، و میراث ورزشی متأخر، شامل ورزش‌هایی چون فوتبال که با وجود خاستگاه غیربومی، در فرایند ورود، گسترش و پذیرش اجتماعی، ویژگی‌های فرهنگی و هویتی بومی یافته‌اند. یکی از مهم‌ترین ابعاد میراث فرهنگی فوتبال در جوامع مدرن، فرهنگ هواداری است که در پی گسترش این ورزش، به عرصه‌ای برای بازنمایی هویت‌های جمعی، تعلقات اجتماعی و مناسبات قدرت تبدیل شده است. تاریخ فوتبال معاصر ایران را می‌توان با توجه به تحولات سیاسی و اجتماعی، به دو دوره کلی پیش و پس از انقلاب ۱۳۵۷ تقسیم کرد. در این میان، رویکرد انسان‌شناختی به تاریخ ورزش، افزون بر بازشناسی فرایندهای شکل‌گیری و تحول فرهنگ ورزشی، امکان بررسی انتقادی مناسبات قدرت، تعارض‌های اجتماعی و شیوه‌های کنشگری هواداران را فراهم می‌سازد. پژوهش حاضر با تمرکز بر فوتبال ایران در فاصله سال‌های ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷، به بررسی چگونگی شکل‌گیری و تحول تعارض میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال می‌پردازد؛ تعارضی که در برخی موقعیت‌ها به اعتراض‌های جمعی، خشونت و کنش‌های وندالیستی انجامیده است. بدین منظور، دوره مورد مطالعه به سه مقطع تاریخی ۱۳۳۹-۱۳۴۶، ۱۳۴۶-۱۳۵۱ و ۱۳۵۱-۱۳۵۷ تقسیم شده و با بهره‌گیری از داده‌های میدانی، منابع تاریخی و اسناد مکتوب، زمینه‌های اجتماعی و فرهنگی ظهور و تحول این تعارض‌ها بررسی می‌شود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که تعارض میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال صرفاً پیامد رقابت‌های ورزشی نبوده است، بلکه در پیوند با سیاسی‌شدن مدیریت ورزش، شکل‌گیری و بازتولید تصورات مربوط به تبعیض در میان هواداران و دگرگونی مناسبات قدرت در فوتبال ایران پدید آمد. بااین‌حال، استمرار ارزش‌های جوانمردی، هنجارهای اخلاقی و سنت‌های فرهنگی هواداری در بسیاری از موقعیت‌ها از گسترش خشونت و کنش‌های وندالیستی جلوگیری می‌کرد. از این منظر، فرهنگ هواداری فوتبال را می‌توان بخشی از میراث فرهنگی ناملموس ورزش در ایران دانست که در بستر تعامل و تعارض میان نهادهای رسمی و کنشگران اجتماعی شکل گرفته و تحول یافته است.

استناد: حسن‌زاده، علیرضا، کمالی، محمدشریف (۱۴۰۳). فرهنگ هواداری فوتبال به‌مثابه میراث زنده: هویت، حافظه جمعی و تعارض در فوتبال ایران (۱۳۳۹-۱۳۵۷). *مطالعات مردم‌شناختی میراث فرهنگی*، ۲ (۱)، ۲۴۰-۲۰۱.
https://doi.org/
© ۱۴۰۳ (۲۰۲۵) نویسندگان مقاله، فصلنامهٔ مطالعات مردم‌شناختی میراث فرهنگی، مجله علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

مقدمه

ورزش را در سیمای تاریخی و هویتی آن می‌توان گونه‌ای از میراث فرهنگی با عنوان میراث ورزشی دانست (Hill et al., 2013: 1-2; Ramshaw, 2007, pp. ۲۰۱٤ ;۱٤۳-۱٤۱). این میراث شامل دو گونهٔ متقدم و کهن و نزدیک و متأخر است. ورزش‌هایی چون کشتی و چوگان صورت‌های کهن و باستانی میراث ورزشی(Chehabi, 2002; Chehabi & Guttmann, 2002) و ورزش‌های غیربومی مانند فوتبال که در ایران بومی شده‌اند(Chehabi, 2006; 1999) میراث ورزشی متأخر یا نزدیک تلقی می‌شوند (Lixinski, 2018, pp. ۱۵-۱۸; Timothy, 2013, pp. 32-44). از این نگاه و منظر، فوتبال به‌مثابهٔ میراث فرهنگی متاخر و ورزشی در این مقاله مورد بحث قرار خواهد گرفت، آنچه در جستارهای دیگری مشابه این پژوهش دیده می‌شود (Bandyopadhyay, 2013, pp. 1-۳; Parrish & Nauright, 2014, pp. 137-138). در مقایسه‌ای که مفهوم میراث متأخر را روشن سازد، می‌توان به «میراث دیجیتال »[۱] از نوع میراث متأخر اشاره داشت. فوتبال مدرن را می‌توان یکی از مهم‌ترین صورت‌های میراث ورزشی متأخر دانست که برخلاف بسیاری از مصادیق کلاسیک میراث فرهنگی، نه در جهان باستان، بلکه در بستر تحولات اجتماعی و فرهنگی دوران مدرن شکل گرفته و در طول چند نسل (هر نسل بین ۲۵ تا ۳۰ سال) به بخشی از حافظه جمعی، هویت فرهنگی و تجربه زیسته جوامع تبدیل شده است. معیار چندنسلی و میان‌نسلی برای شناسایی میراث ناملموس به ویژگی پایداری منظر میراثی و سرشت میراث زنده باز می‌گردد. در مطالعات جمعیت‌شناختی و ژنتیک جمعیت، فاصله زمانی میان دو نسل متوالی انسان، به معنای میانگین فاصله سنی والدین و فرزندان، معمولاً در حدود ۲۵ تا ۳۰ سال یا نزدیک به ۳۰ سال برآورد می‌شود (Tremblay & Vézina, 2000)، این در حالی است که در مطالعات میراث فرهنگی ناملموس، انتقال بین‌نسلی یکی از ویژگی‌های بنیادین میراث به‌شمار می‌رود (Pew Research Center, 2015). مطابق ماده دوم کنوانسیون ۲۰۰۳ یونسکو، میراث فرهنگی ناملموس از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد و در فرایند تعامل جوامع با محیط، تاریخ و شرایط اجتماعی پیوسته بازآفرینی می‌شود (UNESCO, 2003) بااین‌حال، یونسکو حداقلِ زمانیِ مشخصی برای شناسایی یک عنصر به‌عنوان میراث فرهنگی ناملموس تعیین نکرده و در اسناد کارشناسی خود به دیدگاه‌هایی اشاره کرده است که تداوم یک عنصر فرهنگی در دو یا سه نسل را برای احراز ویژگی بین‌نسلی آن کافی می‌دانند، هرچند در برخی کشورها معیارهای طولانی‌تری، از جمله هفت نسل، نیز پیشنهاد شده است (UNESCO, n.d.-a; n.d.-b). در پژوهش حاضر، با تمایز میان میراث فرهنگی کهن و میراث فرهنگی متأخر، مفهوم «آستانه تثبیت بینانسلی میراث متأخر »[۳] پیشنهاد می‌شود. بر این اساس، تداوم تاریخی یک عنصر فرهنگی در بازه‌ای حدود ۷۵ تا ۱۲۰ سال، همراه با شواهد انتقال ارزش‌ها، دانش، خاطرات، آیین‌ها و شیوه‌های کنش از نسلی به نسل دیگر، می‌تواند یکی از شاخص‌های عملیاتی و تخصصیِ شناسایی میراث متأخر باشد. این بازه زمانی، معیاری تحلیلی در پژوهش حاضر است و نباید با شرط رسمی یا جهان‌شمول شناسایی میراث فرهنگی ناملموس یکسان تلقی شود. در این چارچوب، فرهنگ هواداری فوتبال در ایران، به دلیل استمرار تاریخی، بازتولید هویت‌های جمعی و انتقال بین‌نسلی خاطرات و رفتارهای هواداری، قابلیت بررسی به‌مثابه میراث ورزشی متأخر را دارد. در گزارش انتقادی میراث ناملموس در ایران (حسن‌زاده، ۱٤۰٤)، به معیار خوانش سه نسلی از میراث ناملموس پرداخته شده است. بر اساس ماده ۲ کنوانسیون ۲۰۰۳ یونسکو برای پاسداری از میراث فرهنگی ناملموس، فرهنگ هواداری فوتبال را می‌توان عمدتاً در حوزه سوم میراث ناملموس، یعنی «آداب و رسوم اجتماعی، آیین‌ها و رویدادهای جشن‌گونه»[۴] ، مورد بررسی قرار داد. این فرهنگ از طریق مناسک جمعی حضور در ورزشگاه، شعارها و آوازهای هواداری، جشن‌های پیروزی، رقابت‌های نمادین، خاطرات مشترک و انتقال بین‌نسلی تعلقات باشگاهی بازتولید می‌شود. بااین‌حال، به دلیل ماهیت چندوجهی فرهنگ هواداری، برخی عناصر آن با حوزه نخست، یعنی «سنت‌ها و بیان‌های شفاهی»، و حوزه دوم، یعنی «هنرهای نمایشی»، نیز ارتباط دارند. از این منظر، میراث ناملموس فوتبال نه صرفاً خود مسابقه یا ساختار رسمی باشگاه، بلکه مجموعه‌ای از اعمال و کنش‌های نمادین، فرهنگی، دانش‌ها، اساطیر و روایت‌های مدرن، بیان‌های آیینی و سنت‌های اجتماعی است که جوامع هواداری، آنها را به‌عنوان بخشی از هویت و حافظه جمعی خویش می‌شناسند و در گذر نسل‌ها بازآفرینی می‌کنند (UNESCO, 2003, Article 2). بر این اساس، شناسایی فرهنگ هواداری فوتبال به‌مثابه میراث ناملموس مستلزم بررسی

۱. Digital Heritage
۲. Modern Sporting Heritage
۳. Intergenerational Consolidation Threshold for Recent Intangible Cultural Heritage
۴. Social Practices, Rituals and Festive Events

مردم/قوم‌نگارانه استمرار تاریخی، انتقال بین‌نسلی، مشارکت جامعه حامل و سازگاری شیوه‌های هواداری با اصول احترام متقابل و حقوق فرهنگی است.

ورود فوتبال به ایران را باید فرایندی تدریجی در نخستین دهه‌های قرن بیستم دانست که از حضور اتباع بریتانیایی و مبلغان آموزشی آمریکایی آغاز شد و با مشارکت ایرانیان، شکل‌گیری تیم‌های بومی و تأسیس نهادهای ورزشی تداوم یافت. بر اساس پژوهش‌های تاریخی هوشنگ شهابی، در حدود سال ۱۹۰۷ میلادی (۱۲۸۵-۱۲۸۶ شمسی)، کارکنان سفارت بریتانیا، بانک شاهنشاهی و شرکت تلگراف هند و اروپا در تهران به برگزاری مسابقات فوتبال می‌پرداختند و از حدود سال ۱۹۰۸ (۱۲۸۶-۱۲۸۷ شمسی)، شماری از ایرانیان نیز به‌تدریج در این مسابقات مشارکت کردند. هم‌زمان، فوتبال از طریق کارکنان و مهندسان خارجی صنعت نفت در آبادان و مسجدسلیمان و نیز مدارس جدید، به‌ویژه مدرسه آمریکایی تهران، گسترش یافت؛ چنان‌که ساموئل جردن در حدود سال ۱۹۱۵ فوتبال[۱] را وارد برنامه تربیت‌بدنی کالج آمریکایی کرد. مرحله مهم بعدی، شکل‌گیری نخستین تیم‌های کاملاً ایرانی بود که با تأسیس «کلوب ایران» در سال ۱۹۲۰ (۱۲۹۸-۱۲۹۹ شمسی) نمود یافت. همچنین در سال‌های ۱۹۱۹-۱۹۲۰ نخستین تشکل سازمان‌دهنده فوتبال شکل گرفت که در سال ۱۹۲۱ با عنوان «مجمع ترویج و ترقی فوتبال» سازمان‌دهی مجدد شد و از سال ۱۹۲۳ برگزاری مسابقات میان تیم‌های ایرانی در تهران را دنبال کرد. بنابراین، از منظر تاریخ فرهنگی و مطالعات میراث ورزشی، باید میان سه مرحله متمایز ورود فوتبال به ایران (حدود ۱۹۰۷)، پیدایش فوتبال باشگاهی ایرانی (۱۹۲۰) و نهادینه‌شدن مسابقات سازمان‌یافته (از ۱۹۲۳) تمایز گذاشت؛ مراحلی که زمینه‌های تاریخی بومی‌شدن فوتبال و پیدایش تدریجی فرهنگ هواداری آن را فراهم ساختند.(Chehabi, 1999; 2002; 2006) بر اساس معیار پیشنهادی این پژوهش، یعنی «آستانه تثبیت بین‌نسلی میراث متأخر»، تداوم یک عنصر فرهنگی در بازه‌ای حدود ۷۵ تا ۱۲۰ سال، همراه با انتقال بین‌نسلی ارزش‌ها، خاطرات، آیین‌ها و شیوه‌های کنش، می‌تواند مبنایی برای شناسایی آن به‌مثابه میراث فرهنگی ناملموس باشد. با توجه به ورود فوتبال به ایران در حدود سال ۱۹۰۷ و شکل‌گیری نخستین باشگاه ایرانی در سال ۱۹۲۰ (Chehabi, ۱۹۹۹, ۲۰۰۲)، این ورزش تا سال ۲۰۲۶ بیش از یک قرن، سابقه تاریخی در ایران دارد. بنابراین، فوتبال از نظر قدمت تاریخی، معیار سه‌نسلی پیشنهادی پژوهش را احراز می‌کند و با توجه به استمرار فرهنگ هواداری، بازتولید هویت‌های جمعی و انتقال خاطرات و سنت‌های ورزشی میان نسل‌ها، می‌توان فرهنگ هواداری فوتبال در ایران را در اشکال انضمامی آن، مصداقی از میراث فرهنگی ناملموس متأخر دانست.

میان فهم فوتبال به‌مثابه میراث ورزشی متاخر و ابعاد هویتی و آیینی آن در فرهنگ هواداری، رابطه درهم‌تنیده‌ای وجود دارد. این معنای هویتی فوتبال در فرایند بازتعریف هویت ملی پس از جنگ جهانی دوم ظاهر شد. ریچارد جولیانوتی نشان می‌دهد که فوتبال چگونه به عرصه‌ای برای تولید و بازتولید هویت ملی، حافظه جمعی و احساس تعلق فرهنگی تبدیل می‌شود. او در مطالعات خود مربوط به هواداران تیم ملی اسکاتلند، موسوم به ارتش تارتان[۲] ، درباره رابطه هویت ملی، فرهنگ شادی، مدارا و تمایز میان هواداری و اوباشگری به بحث می‌پردازد و کارناوالی شدن فوتبال را در این کشور، ظهور یکی از منابع بازتعریف هویت ملی در آن محسوب می‌کند (Giulianotti, 1991; 1994). وی بر این باور است که فوتبال در جهان مدرن به یکی از مهم‌ترین منابع تولید، بازنمایی و بازتولید هویت ملی تبدیل شده است؛ به‌گونه‌ای که تیم‌های ملی، نمادهای ورزشی و فرهنگ هواداری می‌توانند در شکل‌گیری احساس تعلق جمعی و تمایز فرهنگی میان ملت‌ها نقش اساسی ایفا کنند (Armstrong & Giulianotti, ۱۹۹۹)ریچارد جولیانوتی در مطالعات خود به این موضوع می‌پردازد که هواداران اسکاتلندی تیم ملی فوتبال این کشور، از طریق پوشش‌های نمادین، سرودها، رفتارهای کارناوالی و حضور جمعی در مسابقات بین‌المللی، هویت ملی اسکاتلندی را بازنمایی می‌کنند. (Giulianotti, 1991; 1995) این هویت در فرایند تمایزگذاری فرهنگی با انگلستان و به‌ویژه فاصله‌گیری از تصویر رسانه‌ای اوباشگری فوتبال انگلیسی شکل می‌گیرد .(Finn & Giulianotti, 1998) در این میان، هواداران اسکاتلندی با تأکید بر شادی، معاشرت‌پذیری، رفتار دوستانه و تعامل با مردم دیگر کشورها، درصدد ارائه تصویری مثبت از هویت ملی خود برمی‌آیند. جولیانوتی همچنین با بهره‌گیری از جامعه‌شناسی زیمل، نشان می‌دهد که هواداری فوتبال را می‌توان به‌عنوان صورتی از معاشرت‌پذیری و تجربه جمعی لذت و تعامل

۱. ساموئل مارتین جردن، Samuel Martin Jordan)۱۸۷۱–۱۹۵۳)، آموزگار و مدیر آموزشی آمریکایی بود که نقش مهمی در گسترش آموزش نوین در ایران، به‌ویژه در تهران، ایفا کرد. او از چهره‌های اصلی توسعه مدرسه آمریکایی تهران و مؤسسه‌ای بود که بعدها به کالج البرز شهرت یافت. نام خیابان جردن تهران نیز به پاس فعالیت‌های آموزشی او انتخاب شده بود.

۲. Tartan Army

اجتماعی مطالعه کرد (Giulianotti, 2005) . از این منظر، فوتبال نه‌تنها منبعی برای بیان هویت ملی، بلکه عرصه‌ای برای بازتعریف ارزش‌های فرهنگی منتسب به یک ملت است. بنابراین، هویت ملی در فوتبال لزوماً از طریق گفتمان خصومت، خشونت و نفی دیگری شکل نمی‌گیرد، بلکه می‌تواند از طریق فرهنگ شادی، جوانمردی، دوستی و تعامل بین‌فرهنگی نیز بازنمایی شود.

رامشاو در طبقه‌بندی میراث ورزشی، میان میراث ملموس منقول، میراث ملموس غیرمنقول و میراث ناملموس ورزشی تمایز قائل می‌شود (Ramshaw, 2020). از این منظر، استادیوم‌های تاریخی، زمین‌های فوتبال، موزه‌های ورزشی، جام‌ها، پیراهن‌ها و اشیای یادبود بازیکنان، مصادیق میراث ملموس فوتبال‌اند؛ درحالی‌که سرودها و شعارهای هواداران، روایت‌های شفاهی درباره قهرمانان، آیین‌های تشویق، شیوه‌های خاص بازی، خاطرات مشترک، مناسک و آیین‌های پیروزی و شکست و الگوهای انتقال بین‌نسلی هواداری، میراث ناملموس فوتبال را تشکیل می‌دهند. استادیوم در این میان تنها یک سازه معماری نیست، بلکه به‌واسطه انباشت خاطرات، عواطف و تجربه‌های جمعی، به مکانی هویت‌بخش و حتی مقصدی برای نوعی زیارت ورزشی تبدیل می‌شود (Ramshaw & Gammon, 2005; Ramshaw, 2020). کریستیان برومبرژه در مقاله کلاسیک خود با عنوان «فوتبال به‌مثابه جهان‌بینی و آیین»، بر ابعاد آیینی فوتبال و نقش آن در بازنمایی هویت‌های جمعی تأکید می‌کند. از دیدگاه او، مسابقه فوتبال از ویژگی‌هایی برخوردار است که آن را به یک آیین جمعی نزدیک می‌سازد: گسست از زندگی روزمره، برخورداری از چارچوب زمانی و مکانی خاص، تکرار رفتارهای نمادین، استفاده از اشیا و نشانه‌های هویت‌بخش، مشارکت عاطفی جمعیت و اجرای رفتارهای گفتاری و بدنی مشترک . (Bromberger, ۱۹۹۵a, p. ۳۰۶)بااین‌حال، برومبرژه میان آیین فوتبال و آیین دینی تمایز قائل می‌شود و فوتبال را به معنای دقیق کلمه یک نظام دینی مستقل نمی‌داند. این دیدگاه به فهم فوتبال به‌عنوان میراث فرهنگی ناملموس متأخر کمک می‌کند؛ زیرا بخش مهمی از ارزش میراثی فوتبال نه در قواعد رسمی بازی، بلکه در مناسک و آیین‌های هواداری، تجربه‌های عاطفی مشترک، روایت‌های جمعی و انتقال بین‌نسلی این عناصر یعنی آنچه برومبرژه مرحله پیشابازی و پسابازی می‌داند ، نهفته است. از این منظر، فرهنگ هواداری فوتبال را می‌توان مجموعه‌ای از آیین‌های زنده دانست که در بستر جامعه شهری مدرن شکل گرفته و در طول زمان به بخشی از حافظه و هویت فرهنگی جوامع تبدیل شده‌اند. نمونه‌ای از پیوند میراث ورزشی و دیگر صورت‌های میراث ناملموس را می‌توان در فرهنگ فوتبال برزیل مشاهده کرد؛ جایی که سبک بازی مبتنی بر خلاقیت بدنی، ریتم، حرکت موزون و بداهه‌پردازی، در بازنمایی فرهنگی فوتبال با سنت سامبا پیوند می‌یابد. «سامبا دِ رودا» در منطقه رِکونکاووِ باهیا ، که آمیزه‌ای از موسیقی، رقص و شعر و برخوردار از ریشه‌های آفریقایی ـ برزیلی است، در سال ۲۰۰۵ به‌عنوان شاهکار میراث شفاهی و ناملموس بشریت معرفی و در سال ۲۰۰۸ در فهرست معرف میراث فرهنگی ناملموس بشریت یونسکو ثبت شد (UNESCO, 2008). در آرژانتین فوتبال با تانگو و ساگاها (افسانه‌های جدید قهرمانی) پیوند می‌خورد (Hassanzadeh, 2013). موسیقی و رقص تانگو و ساگاهای مدرن قهرمانی، به‌ویژه روایت‌های اسطوره‌ای پیرامون قهرمانان ملی ـ مردمی چون مارادونا و مسی، جایگاه آیینی و اسطوره‌ای فوتبال را نشان می‌دهد (Alabarces, 2002; Archetti, 1999; Hassanzadeh, 2013; Karush, 2003). در آرژانتین، فوتبال به‌مثابه یکی از مهم‌ترین صورت‌های میراث فرهنگی متأخر شهری، با دیگر جلوه‌های فرهنگ عامه، از جمله موسیقی و رقص تانگو و روایت‌های قهرمانی پیوند می‌یابد (حسن‌زاده و مرادی، ۱۴۰۴). آرکتی در مطالعه انسان‌شناختی خود درباره فوتبال، چوگان و تانگو در آرژانتین نشان می‌دهد که این فعالیت‌ها از عرصه‌های مهم بازنمایی هویت ملی، مردانگی، خلاقیت فرهنگی و شیوه‌های اجرایی فرهنگ آرژانتینی به شمار می‌روند (Archetti, 1999).در این میان، فوتبال همانند تانگو، به یکی از زبان‌های نمادین بیان تجربه زیسته، تعلق اجتماعی و هویت جمعی مردم آرژانتین تبدیل شده است. افزون بر این، فوتبال در بستر فرهنگ عامه به تولید ساگاهای مدرن قهرمانی و روایت‌های اسطوره‌ای پیرامون قهرمانان ورزشی می‌پردازد (حسن‌زاده و مرادی، ۱۴۰۴). شخصیت‌هایی چون دیه‌گو مارادونا از محدوده هویت حرفه‌ای خود فراتر می‌روند و به قهرمانان ملی ـ مردمی بدل می‌شوند که روایت زندگی، پیروزی‌ها، شکست‌ها و فراز و فرودهای آنان بخشی از حافظه جمعی و تخیل فرهنگی جامعه را تشکیل می‌دهد (Alabarces, 2002; Archetti, 1999).از این منظر، فوتبال در آرژانتین نه‌تنها یک ورزش، بلکه عرصه‌ای برای بازآفرینی میراث روایی، حرکتی، عاطفی و نمادین جامعه است. این نمونه‌ها نشان می‌دهند که فوتبال می‌تواند

۱. Pre-match and post-match

۲. Samba de Roda of the Recôncavo of Bahia, Brazil

۳. Modern Heroic Sagas

در پیوند با سنت‌های موسیقایی، نمایشی و حرکتی جوامع، به بستری برای بازآفرینی و انتقال میراث فرهنگی بدل شود. بنابراین، فرهنگ هواداری فوتبال را نباید صرفاً پدیده‌ای وابسته به رقابت ورزشی دانست؛ بلکه باید آن را میراثی زنده، چندصدایی، چندوجهی و بینانسلی تلقی کرد که از پیوند میان مردم، مکان، خاطره، بدن، عاطفه و هویت شکل می‌گیرد.

در این چشم‌انداز از میراث ورزشی، چون دیگر کشورها، فرهنگ هواداری بخشی از میراث فرهنگی ورزشی ایران است (Ioannides et al., 2018). اگرچه قبل از انقلاب نیز فوتبال پرتماشاگرترین ورزش در ایران به شمار می‌آمد، اما در مقایسه با دورهٔ بعد، تعداد تماشاگران این ورزش به‌نسبت کم‌تر بود. در آن زمان بیشتر مسابقات در امجدیه (شیرودی) انجام می‌شد که گنجایش آن ۳۰ هزار نفر است. اگر هم چند بازی در استادیوم آزادی کنونی صورت می‌گرفت، به‌ندرت این استادیوم پر می‌شد. این استادیوم با نام امجدیه در سال ۱۳۱۳ افتتاح شد (Hassanzadeh, 2013, pp. 225-207). سپس همراه با مجموعه‌های دیگر استادیوم آزادی (آریامهر در گذشته) گشایش یافت (Hassanzadeh, 2013, pp. 225-۲۰۷). البته جمعیت ایران در آن زمان بسیار کمتر از بعد انقلاب بود و انفجار جمعیتی در اوج خود هنوز به وقوع نپیوسته بود. گذشته از آن، جمعیت ایران قبل از انقلاب به جوانی جمعیت یادشده پس از آن تاریخ نبود (اعتماد، ۱۳۷۷الف، صص. ۶۹-۷۰؛ ۱۳۷۷ب، صص. ۱۵۰-۱۵۱؛ حسامیان، ۱۳۷۷، صص. ۲۰-۲۱؛ حسامیان و همکاران، ۱۳۷۷، صص. ۳-۵)؛ درحالی‌که انقلاب شهرنشینی و تکثر جمعیت شهری در ایران مانند دیگر نقاط جهان، عامل دیگری برای توجه به ورزش‌های شهری چون فوتبال بوده است (Hassanzadeh, 2013, p. 208; Huggins, 2004, pp. 16-17; Conn & Ortiz, 2010, pp. ۱۹۰-۱۹۳) ، اما افزونی شمار جمعیت کشور و درنتیجه تعداد بیشتر تماشاگران فوتبال پس از انقلاب به‌اضافهٔ جوانی جمعیت و درنتیجه جوانی تماشاگران، بر افزایش و گوناگونی رفتارهای هواداری ورزشی در ایران تأثیر گذاشت. در این زمینه می‌توان تجربه‌های دیگر نقاط جهان را نیز مثال زد (Redhead, 2002, pp. 1-5; Andrews, 2006, pp. ۸۱-۸۳).

فرهنگ هواداری ورزشی، به ظهور رهبران جدید ورزشی در میان هواداران منجر شد که برخی از آنان جایگاه شاخصی در میان تماشاگران یافتند؛ به این ترتیب نقش رهبرانی مانند جورج اورل و پس از او مرحوم محمد بوقی نزد تماشاگران در شکل‌گیری فرهنگ هواداری فوتبال در پیش از انقلاب قابل‌توجه است (Hassanzadeh, 2013). سهراب بوقی و حسن تارزان هم متاثر از این دو، لیدرهای استقال شدند (Mesdaghi, 2014). بعدها تیم‌های استانی هم در استان‌هایی چون گیلان صاحب لیدر تماشاگران شدند (Karimi, 2013; Karimi & Hassanzadeh, 2018)، چون زیتون که لیدر هواداران ملوان است (کریمی، ۱۴۰۴). در دوران پیش از انقلاب، بافت جامعهٔ ایران سنتی‌تر بود و درنتیجه تماشاگران به‌راحتی از گفته‌ها و اوامر بزرگ‌ترها و رهبرها پیروی می‌کردند. به‌واقع این ساختار بیشتر با نظام ارزش‌های ورزش‌های پهلوانی مانند کشتی عجین می‌شد (Bromberger, 1995b; 2010; Hassanzadeh, 2013).

در این میان، نقش مرحوم محمد بوقی، رهبر سنتی تماشاگران، بسیار برجسته بود، شاید ویژگی یادشده به این امر بازمی‌گشت که او از ساختار و لایه‌های سنتی جامعه برخاسته بود و خود را مدافع ارزش‌های سنتی هواداری ورزشی در ایران می‌دانست. وی در خیابان فردوس، نزدیک دفتر تی‌بی‌تی سابق تا خیابان جمهوری (استانبول) روبه‌روی سفارت انگلیس، روی چرخ‌دستی‌اش صنایع‌دستی و کالاهای دیگر می‌فروخت؛ به این ترتیب برخلاف زمان ما، رهبر و لیدری پولی به شمار نمی‌آمد. آنچه او را به مقام رهبری هواداران تیم فوتبال رسانده بود، عشق فراوان او به تیم مورد علاقه‌اش بود. به‌واقع یکی از خطوط افتراق فرهنگ هواداری دورهٔ یادشده با دورهٔ بعد، ابعاد غیرپولی فرهنگ هواداری در دورهٔ نخست است. این ویژگی یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های افتراق دوره‌ها یادشده به شمار می‌آید و تفاوتی گفتمانی و پاردایمی را نشان می‌دهد: مادی شدن فوتبال در دوره دوم (Hassanzadeh, 2013, p. 141)؛ بعدها بحث پولی‌شدن فوتبال یا همان فوتبال کثیف، حتی بر فرهنگ هواداری اثر گذاشت و مفهوم فوتبال ناپاک یا آلوده برای یک دورهٔ طولانی از سال‌های اخیر، گفتمان جایگزین و انتقادی در نقد مدیریت فوتبال در ایران بوده است (Hassanzadeh, 2013, p. 141). این گفتمان انتقادی روابط پولی لیدرها با مدیریت باشگاه‌های معروف را هدف نقد تند خود قرار داد (Hassanzadeh, 2013, p. 141). در بازه مورد مطالعه، فوتبال به افق پهلوانی نزدیک و در پس از دوره مطالعه به‌ویژه از ابتدای دهه هشتاد جنبه مالی و پولی گسترده‌ای گرفت. در این حالت (صورت نخست) فوتبال به تعبیر ترنری آن، یک اجتماع فراساختاری خودجوش (هم‌بودی آستانه‌ای)، وجودی

---

۱ Paradigm

۲ Alternative discourse

یا هنجاری به شمار می‌آمد که بازیکنان[1] و رهبر تماشاگران آن نماد برابری و همتایی بود (Turner, 2018, pp. 169-170; 1978/2011, p. 135; 2008, p. ۱۳۲; Hassanzadeh, 2013; Ingham & McDonald, 2003). فوتبال در این دوره با ریشه در ارزش‌های فوتبال خیابانی و محلی، نماد دوستی و پرهیز از سلسله‌مراتب‌گرایی بود. هویت‌های آیینی در حوزهٔ هواداری فوتبال قابل‌تعمیم به فرهنگ هواداری فوتبال در ایران است (Hassanzadeh, 2013, p. 156)؛ بنابراین تماشاگران، لیدرهایی چون محمد بوقی را یک هودار واقعی و نه کارمند باشگاه (چون دوره‌های بعد) و از خود می‌دانستند و حرف او را گوش می‌کردند و هنگامی که از آنها می‌خواست از بدگفتن و فحاشی بپرهیزند، این کار را انجام می‌دادند (گفت‌وگو با هواداران قدیمی و متقدم تیم فوتبال پرسپولیس). این امر به این معنا بود که او محبوبیتی بالا و جایگاهی معنوی در میان هواداران داشت.

ظهور خشونت و آنچه وندالیسم تلقی می‌شود، در دورهٔ نخست چندان شناخته شده نبود و بر این اساس نمی‌توان آن را پدیدهٔ بومی ایران دانست. تماشاگران نسل‌های مختلف فوتبال، تصویر کنش‌های خشن هواداران را در فوتبال انگلیس بیشتر مشاهده کرده‌اند (مصاحبه با نسل‌های مختلف هواداران فوتبال در ایران). به‌واقع این نوع از رفتارها در میان دو جنگ جهانی (۱۹۳۰-۱۹۲۰) در کشورهایی چون انگلستان که فوتبال متعلق به آنها است، به اوج خود رسید (Dunning et al., 2002: ۷۳). این پدیده در ایران غیربومی بود؛ زیرا اگرچه در ورزش‌های سنتی مانند کشتی پهلوانی رقابت‌های محلی و حتی ستیز در دوره‌هایی چون دوره قاجار (رقابت شاهزدگان قجری با هم) وجود داشت، ساختار آنها از اقتدار سنی و سنتی تأثیر می‌پذیرفت (مختاری و صابر، ۱۳۸۱). همچنین پهنه‌های عمومی که گاه فضای ظهور برخی رفتارهای خشونت‌آمیز است، وسعت چندانی در ایران در مقایسه با دوره‌های بعد نداشت، به‌واقع فوتبال کارناوالی در ایران از اواسط نیمه دهه هفتاد با ظهور انتقادی حوزه عمومی شکل گرفت (Hassanzadeh, 2013). البته باید افزود که فوتبال باشگاهی در دهه شصت محل ظهور رفتارهای خشن مردانه درون‌استادیومی بوده است و نه فوتبال ملی-کارناوالی که بدیل گفتمان انتقادی چهارشنبه‌سوری و نماینده فرهنگ جوانان و زنان در فضا-حوزه عمومی شد (شکل ۱. بازنمایی تصویری مبتنی بر هوش مصنوعی/ChatGPT، بر اساس داده‌های قوم‌نگارانه پژوهش حاضر). این پدیده بعدها به‌تدریج از راه‌های مختلف به ایران وارد شد. یکی از مهم‌ترین این راه‌ها، فرهنگ جهانی و رسانه‌ای فوتبال است (Giulianotti & Robertson, 2004). این تنها رفتارهای نمادین فرهنگ هواداری فوتبال مانند موج مکزیکی، رقص پاروی نروژی و رعد ایسلندی و... نیست که به‌کمک رسانه‌ها در تمام جهان گسترش یافته است، بلکه رسانه‌ها دیگر صورت‌های نظام فرهنگی و نمادین فوتبال را به کل جهان انتقال داده‌اند. یکی از این نظام‌ها فرهنگ هواداری در فوتبال است. نخستین ابزار جهانی‌شدن این فرهنگ تلویزیون بود که از طریق آن مسابقات فوتبال اروپا به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم در تمام جهان و از جمله ایران پخش می‌شد (Vamplew, 2017). این مسابقات که گاهی با تخریب‌گرایی یا اوباشگری همراه می‌شد، بر تماشاگران فوتبال در ایران تأثیر می‌گذاشت. پس از انقلاب با ظهور ماهواره و اینترنت، سرعت انتقال الگوهای رفتار هواداری چه مثبت و چه منفی بیشتر شد. این امر با انقلاب اطلاعات و زیرساخت‌های فناورانه آن در هم تنیده است (Toffler, 1980). گاه این تأثیرات از منابعی که تجربه مستقیم را در برداشتند، می‌آمد (Spaaij, 2006: ۲۵۶)؛ برای مثال می‌توان به ایرانیان مقیم اروپا اشاره کرد که پس از مدتی به ایران برمی‌گشتند و به فوتبال علاقه‌مند بودند و اشکال متفاوت و گوناگون فرهنگ هواداری را به همراه می‌آوردند (Spaaij, 2006: 256). مطبوعات ورزشی نیز با انعکاس خبرهای مربوط به فوتبال اروپا تأثیر غیرمستقیمی در این مورد داشتند. به این ترتیب فرهنگ هواداری ورزشی در ایران به پدیده‌ای مشابه آنچه در اروپا دیده می‌شد، تبدیل شد. در این الگوهای واگرایانه از رفتار فرهنگ هواداری، خشم تماشاگران به از بین بردن اموال عمومی، به‌ویژه صندلی‌های استادیوم‌ها، صندلی‌ها و شیشه‌های اتوبوس‌ها و... سوق می‌یافت. به تعبیر دیگر می‌توان به فرایند فرهنگ واحدی که از فوتبال برمی‌خاست و صورت‌های ملی و بومی و جهانی را شبیه هم می‌کرد، اشاره داشت. چشم‌انداز مثبت آن گسترش میان‌فرهنگی رفتارهای آیینی فرهنگ هواداری و صورت منفی آن کنش وندالیستی بود. در این میان، تنها شیوه‌های طرفداری و بیان شوق هواداران فوتبال در سطح جهان به یاری رسانه‌ها همگون نشد، بلکه رفتارهای وندالیستی نیز به‌صورت بخشی از فرهنگ فوتبال- یا دست‌کم ضد فرهنگ مرتبط با فوتبال- درآمد؛ البته گروهی از انسان‌شناسان ایرانی که به بررسی فرهنگ فوتبال در ایران پرداخته‌اند، خصلت گفتمانی دورهٔ دوم را نه رفتارهای تخریب‌گرا و وندالیستی که ظهور خرده‌فرهنگ‌های کارنوالی و آستانه‌ای آن می‌دانند (حسن‌زاده و عسگری، ۱۳۸۱؛ حسن‌زاده،؛ ۲۰۱۴؛ ۲۰۱۹).

[1] existential or spontaneous communitas, normative

فرهنگ هواداری و ارزش‌های بومی در فرهنگ غیررسمی

از زمان شروع فوتبال در ایران و پیشرفت آن نوعی تضاد با فرهنگ رسمی وجود داشته است که در مسابقات باشگاهی، به‌ویژه در فرهنگ هواداری باشگاه‌های پرطرفدار شاهین و تیم‌های دیگر (زمانی که تماشاگران و هواداران خود را مورد ستم داوران و فدراسیون احساس می‌کردند)، خود را نشان می‌داد، اما می‌توان ادعا کرد خسارت‌زدن به اموال عمومی به شکلی گسترده، به‌منزلهٔ یک رفتار ورزشی در قبل از انقلاب بسیار کم بوده است؛ البته وابسته تلقی‌شدن برخی باشگاه‌ها به ساختار اداری که در مطبوعات منتقد ورزشی مانند *دنیای ورزش* از آن با نام «دستگاه» یاد می‌شد (Hassanzadeh, ۲۰۱۳) سبب شد تماشاگران احساس کنند که تبعیضی در مدیریت فوتبال به نفع گروهی و به ضرر گروهی دیگر وجود دارد؛ درنتیجه این احساس و تلقی به ظهور مواردی محدود از رفتارهای تخریب‌گرا می‌انجامید (Hassanzadeh, 2013, pp. 153-157). فرهنگ غیررسمی در دورهٔ یادشده تأثیری عمیق بر فرهنگ هواداری فوتبال در ایران گذاشت که در آن ارزش‌های سنتی نقشی قابل‌توجه داشتند. لیدرهایی مانند مرحوم محمد بوقی نقش مهمی در این مورد داشتند و به‌نوعی از مرام‌نامه‌های متاثر از فتوت تاثیر می‌گرفتند: دوستی، برادری و برابری.

فرهنگ هواداری فوتبال در ایران با پویایی درونی همراه بوده است. همچنین هویت قومی، رقابت تاریخی میان شهرها، جنسیت و... بر ظهور اشکال گوناگون از این فرهنگ تأثیرگذار بوده‌اند. از سوی دیگر، اشکال جهانی فرهنگ هواداری در فوتبال ایران نیز ظهور یافته است. در کنار نمادهای مشترک مانند موج مکزیکی و تشویق ایسلندی، درخواست حضور زنان در استادیوم و سیاست‌زدایی از فوتبال از جمله عناصر کلیدی فرهنگ هواداری فوتبال در ایران بوده است، آنچه در شعار گفتمانی «آزادی نیمی برای زنان نیمی برای مردان (ایهام واژه آزادی به‌معنی رهایی و استادیوم آزادی) متجلی شد، اما با گذشت زمان، شکل جهانی تخریب‌گرایی ورزشی در فوتبال ایران پررنگ شده و به‌تدریج به‌عنوان الگویی فرهنگی از رفتار هوادارانه با دلایل و استدلال‌های مختلف ظاهر شده است. مطبوعات دورهٔ اول از عوامل تنش و رفتارهای تخریب‌گرای محدود محسوب می‌شوند (Hassanzadeh, 2013, pp. 153-157).

از گفتمان اوباشگری تا گفتمان آستانگی و کارناوالی

فهم فوتبال از دو نگاه کاملاً مختلف تأثیر می‌پذیرد؛ فوتبال به‌مثابهٔ یک فرهنگ کارناوالی و خرده‌فرهنگ جوانان و به‌منزلهٔ یک ضد فرهنگ (Giulianotti, 1996, p. 203; Hassanzadeh, 2013). این دو نگاه، دو گفتمان کاملاً متفاوت از درک فوتبال را نشان می‌دهند. مرور گفتمان‌های مطالعات فوتبال در ایران و جهان نشان می‌دهد گفتمان‌های درک جامعه‌شناختی فوتبال از حدود نیمهٔ دوم قرن ۲۰ به درک فرهنگ هواداری به‌عنوان صورتی از اشکال اوباشگری و وندالیسم و انحراف فرهنگ جوانان سوق یافته است. در این شکل از ادبیات، فرهنگ هواداری صورتی آسیب‌زا دانسته شده که با انحراف از الگوهای رفتاری تأییدشده همراه است (Finn & Giulianotti, 1998, pp. ۱۹۵-۱۹۲). درک مذکور، به‌ویژه در تصادم با فرهنگ جوانان، گره می‌خورد و رویکردی پاتولوژیک به موضوع یادشده دارد (Coalter, 1985, p. 115; Turner, 1990; Davies, 1990; 1998; Jenson, 1992, pp. 10-13; Allen, 2003, pp. 82-83; Allan, 2015). در این نوع از نوشته‌ها اکثراً به مطالعه مقطعی چند مورد اوباشگری در کشورهای مختلف پرداخته شده و به تحلیل علمی به‌خصوص از منظر انسان‌شناسی و علوم اجتماعی توجه چندانی نشده است. برای مثال ویلیامز و همکاران (۱۳۷۹) در کتاب خود به مواردی از اوباشگری در فوتبال اروپا اشاره کرده و سپس به تحلیل تاریخی-اجتماعی این پدیده در فوتبال انگلستان پرداخته‌اند. در این کتاب هرچند به بررسی نظریه‌هایی مانند عصیانگری جوانان، ریشه‌های اجتماعی پرخاشگری مردان و طبقهٔ اجتماعی اشاره شده است، بررسی اساسی و ریشه‌ای با توجه به علوم اجتماعی، به‌ویژه از منظر انسان‌شناسی، روان‌شناسی اجتماعی و جامعه‌شناسی صورت نگرفته است. سایر منابع بالا نیز کم و بیش شبیه این کتاب هستند؛ با این تفاوت که هریك به اوباشگری در مقطعی و در کشور یا کشورهایی پرداخته و به تحلیلی عامیانه از اوباشگری توجه کرده‌اند. گذشته از آن می‌توان به کتاب تستا (Testa, 2015) اشاره کرد که مسائل فاشیستی و نژادپرستانه را در فوتبال بررسی کرده است؛ مسئله‌ای که در اوباشگری فوتبال، به‌ویژه در اروپا نقش مهمی دارد.

نظریهٔ فوتبال به‌مثابه تریاک توده‌ها، فوتبال را پدیده‌ای ناشی از نبود خودآگاهی و فرهنگ پایین می‌داند (Lever, 1969). در این گفتمان، وندالیسم به‌ویژه با ترجمهٔ کتابی به همین نام به قلم محسنی (۱۳۸۳) در حوزهٔ نظریه‌های جامعه‌شناسی به ایران راه یافت. در این کتاب، تعریف وندالیسم از منابع غربی گرفته شده و بیشتر مثال‌ها و پایه‌های آن بر مبنای مسائل غربی به‌ویژه اروپایی استوار است. در این کتاب به نظریه‌های گوناگونی در این

باره اشاره شده است و بررسی‌ها بیشتر جنبهٔ جامعه‌شناسانه دارند، اما می‌توان گفت در آن، بررسی همه‌جانبه با توجه به رویکردهای انسان‌شناختی و فرهنگی صورت نگرفته است. از سوی دیگر، داده‌های تاریخی و مثال‌های آن مربوط به اروپا است که نویسنده آنها را بررسی کرده است. وندالیسم یا اوباشگری در مطالعات جامعه-شناختی، نوعی روحیهٔ بیمارگونه است و میل به تخریب تأسیسات عمومی، از جمله صندلی اتوبوس‌های شهری، مترو و ترن‌های مسافربری و باجه‌های پست و تلگراف در آن دیده می‌شود (محسنی تبریزی، ۱۳۸۳). همچنین از نظریه‌های مختلفی از جمله حمایت گروهی و کج‌رفتاری، انتقال فرهنگی، بیکاری، سرمایه‌داری و طبقهٔ کارگر، مشروب‌خواری و... دربارهٔ وندالیسم در غرب استفاده شده است (ویلیامز و همکاران، ۱۳۷۹).

در دو دههٔ آخر قرن ۲۰، این رویکرد با ظهور مفاهیمی چون فرهنگ جوانان (Andes, 1998, pp. ۲۲۵-۲۲۰; Skott-Myhre, 2009)، آستانگی (Turner, ۲۰۰۸ ;۱۹۹۰ ;۱۹۷۸ ;۲۰۱۸) و کارناوالسک (Bakhtin, ۱۹۸٤a) تغییر کرد و درک فرهنگ هواداری به‌منزلهٔ رفتاری آسیب‌زا فراموش شد. نویسندگانی از قبیل جولیانوتی (Giulianotti, 1996; ۲۰۰٤)، برومبرژه (Bromberger, 1995a; 2010) و داماتا (DaMatta, ۱۹۹۱) نوع نگاه به فرهنگ هواداری فوتبال را دگرگون کردند. حتی نگاه گفتمانی آنان بر نگاه اندیشمندانی مانند بوردیو که از منظر «طبقه» به فوتبال نگاه می‌کردند (فوتبال به‌مثابه ورزش طبقه کارگر)، در درک فوتبال چیره آمد (Bourdieu, 1991). در ایران نیز نظریه‌های مرتبط با کارناوالسک، نخست در تحلیل و ترجمه‌های متون و نقد ادبی ظاهر شد (پوینده، ۱۳۹۲). سپس در آثار حوزهٔ مطالعات فرهنگی و انسان‌شناسی مدنظر قرار گرفت. این آثار نه‌تنها فرهنگ هواداری را پدیده‌ای پاتولوژیک تلقی نکردند، حتی آن را صورتی از چندصدایی فرهنگی در بازتعریف هویت ملی دانستند (حسن‌زاده و عسگری، ۱۳۸۱؛ Hassanzadeh, ۲۰۱۳). این آثار به‌طور گسترده از نظریهٔ کارناوالی باختین و آستانگی ترنر تأثیر پذیرفته‌اند (Hassanzadeh, 2013) و در ادبیات انسان‌شناختی فوتبال در ایران، گستره‌ای وسیع را نمایان کردند. در این میان می‌توان از محققانی چون شهابی (Chahabi, ۱۹۹۵; ۱۹۹۹; ۲۰۰٦)، برومبرژه (Bromberger, 1995b; 2010; 2020)، حسن‌زاده (۱۳۸۱؛ ۱۳۸۳؛ ۲۰۱٤؛ ۱۳۹۷؛ ۲۰۱۹)، میرفخرایی (۱۳۸٤)، شجیع (۱۳۹٦) و محمدنبی (۱۳۸٤) یاد کرد. مطالعات برومبرژه و میرفخرایی بر جنبه‌های تاریخی فوتبال تأکید دارند. برومبرژه در کنار مطالعه انسان‌شناختی فوتبال فرانسه و ایتالیا به بررسی فوتبال ایران می‌پردازد. میرفخرایی نیز به بررسی فوتبال و فرهنگ عمومی توجه دارد. شهابی هم بیشترین توجه خود را معطوف به تاریخ فوتبال کرده است. در آثار دیگر نیز می‌توان بررسی ابعاد کارناوالی فوتبال، فوتبال و بازتعریف هویت ملی، جنسیت و فوتبال، ابعاد گفتمانی فوتبال مانند فوتبال پاک و ناپاک و فوتبال به‌مثابهٔ آستانگی مذکر را مشاهده کرد (Hassanzadeh, ۲۰۱۳). در این نگاه بر ابعاد خرده‌فرهنگی و کارناوالی فوتبال تأکید شده است (Hassanzadeh, ۲۰۱۹ ;۲۰۱۳؛ حسن‌زاده و عسگری، ۱۳۸۱). همچنین، به‌منظور حل مشکل تخریب‌گرایی در فوتبال با استفاده از نظریه ترنر و بلانچارد این راهکار مطرح شد که باید بعد و خصلت لودیک و دوستانهٔ فوتبال و مفهوم ورزش به‌مثابه ناکار (زمان بیرون از کار: تفریح) گسترش یابد تا از کنش‌های خشونت‌بار کاسته شود (شکل۲. بازنمایی تصویری مبتنی بر هوش مصنوعی /ChatGPT، بر اساس داده‌های قوم‌نگارانه پژوهش حاضر) (بلانچارد، ۱۳۸۷؛Turner, 2008; Hassanzadeh, 2013). حضور زنان در استادیوم‌ها می‌تواند به این امر کمک کند و فوتبال را از ورزشی تک‌صدا و مردانه به ورزشی با فرهنگی چندصدا تبدیل نماید (Hassanzadeh, 2019). در میان آثار مرتبط با تاریخ اجتماعی و فرهنگی فوتبال ایران می‌توان به پژوهش‌ها و روایت‌های حمیدرضا صدر، از جمله *روزی روزگاری فوتبال: فوتبال و جامعه‌شناسی* (۱۳۷۹)، پسری روی سکوها: وقایع‌نگاری چهار دهه‌ای فوتبال ایرانی (۱۳۹۲)، نیمکت داغ: از حشمت مهاجرانی تا الکس فرگوسن و ژوزه مورینیو (۱۳۹۲) و پیراهن‌های همیشه مردان فوتبال: تکنگاری‌ها (۱۳۹۷) اشاره کرد. در این میان، فوتبال در مقام عنصری از تخیل نوجوانانه، هویت‌یابی و تجربه گذار از کودکی به بزرگسالی، به ادبیات داستانی و رمان ایرانی نیز راه یافته است. از نمونه‌های قابل اشاره می‌توان به *هستی* اثر فرهاد حسن‌زاده (۱۳۸۹)، *من منچستر یونایتد را دوست دارم* اثر مهدی یزدانی‌خرم (۱۳۹۱) و *مارادونا محاکمه می‌شود: رؤیا زنجیرشدنی نیست!* اثر علیرضا حسن‌زاده (۱۴۰۳) اشاره کرد. این آثار، با وجود تفاوت در ساختار روایی و زمینه تاریخی، امکان بررسی پیوند فوتبال با تخیل، هویت، خاطره و تجربه زیسته، و بازنمایی آیین گذار بلوغ را در ادبیات معاصر ایران فراهم می‌کنند.

وندالیسم در ورزش، به‌ویژه فوتبال که ورزشی پرتماشاگر است، در سال‌های اخیر مدنظر قرار گرفته است. حتی مطالعاتی چند در این مورد

در غرب صورت گرفته است (ویلیامز و همکاران، ۱۳۷۹)، راه‌های مقابله با آن در قالب سیاست‌های فرهنگ‌سازی (توسعه فرهنگی، اجتماعی) و انطباقی پیشنهاد شده است.

در مطالعهٔ حاضر، دوره‌بندی فرهنگ هواداری فوتبال و ظهور تضادها و جلوه‌های آن، مانند اعتراضات مدنی، اوباشگری، پرخاشگری، تخریب‌گرایی و... در فوتبال ایران پیش از انقلاب بررسی شده است. با توجه به نقش مرحوم محمدابراهیم نایب‌عباس (ممد بوقی) از فوتبال‌دوستان ایرانی، در حفظ آرامش محیط فوتبال، این نوشتار به روح پرفتوت ایشان تقدیم می‌شود. گفتنی است نقش رهبری هواداران در فضای سنتی‌تر فوتبال ایران، به سود صلح و آرامش ورزشگاه‌ها بوده است که گاه با نقش فعلی برخی از آنان در بازه بعد از دوره مورد مطالعه تعارض دارد و این امر به کالایی، پولی و مالی شدن لیدری/ رهبری هواداری تماشاگران بازمی‌گردد (Hassanzadeh, 2013). این در حالی است که فرهنگ هواداری عاشقانه فوتبال به مضمون ادبیات نیز تبدیل شده است (حسن‌زاده، ۱٤۰٤).

پیشینه انسان‌شناسی فوتبال در ایران

پیشینه پژوهش و مبانی نظری: از تاریخ‌نگاری فوتبال ایران تا انسان‌شناسی فرهنگ هواداری

مطالعات مربوط به فوتبال ایران را می‌توان از حیث رویکرد پژوهشی به دو جریان عمده تقسیم کرد: نخست، مطالعات تاریخی و تاریخ سیاسی ورزش که بر چگونگی ورود فوتبال به ایران، شکل‌گیری باشگاه‌ها، مناسبات نهادهای ورزشی و تحولات سیاسی و اجتماعی و دیپلماسی ورزش (فوتبال) تمرکز دارند؛ دوم، مطالعات انسان‌شناختی و فرهنگی که فوتبال را به‌مثابه عرصه‌ای برای بازنمایی هویت‌های جمعی، مناسبات جنسیتی، آیین‌های اجتماعی و فرهنگ هواداری بررسی می‌کنند. در جریان نخست، پژوهش‌های هوشنگ شهابی جایگاهی برجسته دارند. شهابی در مقاله «تاریخ سیاسی فوتبال در ایران» ضمن بازسازی روند تاریخی ورود و گسترش فوتبال، به رابطه این ورزش با دولت، نهادهای رسمی، تحولات اجتماعی و شکل‌گیری هویت‌های جمعی پرداخته است. مقاله دیگر او درباره سیاست و فوتبال در ایران نیز همین پیوند میان ورزش و مناسبات قدرت را دنبال می‌کند. (Chehabi, 2002; 2006)اهمیت این مطالعات در فراهم‌آوردن بنیانی تاریخی برای شناخت فوتبال ایران است؛ بااین‌حال، پرسش محوری آنها بیش از آنکه متوجه تجربه زیسته هواداران، رفتارهای آیینی و معانی فرهنگی حضور در ورزشگاه باشد، معطوف به تاریخ سیاسی و نهادی فوتبال است.

در کنار این رویکرد تاریخی، شماری از پژوهش‌ها به بررسی نسبت ورزش با هویت‌های محلی، قومی و فرهنگی پرداخته‌اند. از جمله، سمیه کریمی در مقاله «بدن‌های قومی در میدان رقابت: واکاوی انسان‌شناختی مرزهای نمادین هویت در میان ترکمن‌ها، مازندرانی‌ها و گیلک‌ها» با توجه به ورزش‌هایی چون اسب‌سواری، کشتی و فوتبال، رابطه میان بدن‌مندی، رقابت ورزشی و بازنمایی مرزهای نمادین هویت قومی را موضوع مطالعه خود قرار داده است (کریمی، ۱۴۰۴). اهمیت این دسته از مطالعات در آن است که ورزش را نه صرفاً فعالیتی جسمانی یا رقابتی، بلکه عرصه‌ای فرهنگی برای بازتولید تعلقات اجتماعی و تمایزهای هویتی تلقی می‌کنند. در این میان نگرش به فوتبال به‌عنوان یک میراث فرهنگی متاخر، امکاناتی را برای کاهش کنش‌های وندالیستی در فرهنگ هواداری به ما خواهد داد که جای آن در مطالعات مربوط به فرهنگ هواداری خالی است (شکل ۳. بازنمایی تصویری مبتنی بر هوش مصنوعی/ChatGPT، بر اساس داده‌های قوم‌نگارانه پژوهش حاضر). بااین‌حال، برای فهم فرهنگ هواداری فوتبال به‌مثابه پدیده‌ای آیینی، آستانه‌ای و کارناوالی، در مروری بر مطالعات انجام شده، دو رویکرد انسان‌شناختی کریستیان برومبرژه و علیرضا حسن‌زاده در اینجا مورد اشاره قرار می‌گیرند.

کریستیان برومبرژه: فوتبال به‌مثابه آیین، کارناوال و عرصه بیان فرهنگی

کریستیان برومبرژه از جمله انسان‌شناسانی است که فوتبال را فراتر از یک رقابت ورزشی، به‌مثابه آیینی جمعی و عرصه‌ای برای بازنمایی جهان‌بینی، هویت و تضادهای اجتماعی مطالعه کرده است. در رویکرد او، مسابقه فوتبال مجموعه‌ای از کنش‌های نمادین، عواطف جمعی، آیین‌های هواداری و روابط اجتماعی را دربرمی‌گیرد که تجربه آن به زمان برگزاری مسابقه محدود نمی‌شود، بلکه مراحل پیش از مسابقه، هنگام مسابقه و پس از مسابقه را نیز شامل می‌شود.(Bromberger, 1995a)

در مطالعه فوتبال ایران، در جستاری کوتاه، برومبرژه به‌ویژه بر اهمیت راه‌یابی تیم ملی ایران به جام جهانی ۱۹۹۸ و جشن‌های خیابانی پس از مسابقه ایران و استرالیا در سال ۱۳۷۶ تأکید می‌کند. از دیدگاه او، این رویداد زمینه ظهور نوعی فرهنگ کارناوالی را در فضای عمومی فراهم ساخت؛ فرهنگی که در آن شادی جمعی، حضور زنان و مردان، موسیقی و رفتارهای خودانگیخته، برخی مرزهای تثبیت‌شده میان فضای خصوصی و

عمومی را به‌طور موقت دگرگون کردند (Bromberger, 1998).

از سوی دیگر، برومبرژه استادیوم فوتبال را عرصه‌ای مهم برای بازنمایی هویت مردانه و اجرای مناسک جمعی مردانگی می‌داند (Bromberger, ۲۰۱۰). در تحلیل او از فرهنگ ورزشی ایران، رابطه میان کشتی و فوتبال نیز واجد اهمیتی نمادین است؛ زیرا کشتی با سنت پهلوانی و ارزش‌های جوانمردی پیوند دارد، درحالی‌که فوتبال با الگوهای جدید قهرمانی، گشودگی به جهان، فرهنگ شهری و ارتباط میان‌فرهنگی معاصر همراه شده است (Bromberger, 1998). از این منظر، فوتبال علاوه بر بازنمایی دگرگونی‌های فرهنگی، ظرفیت ایجاد انعطاف در برخی مرزهای اجتماعی و بیان انتقادی در برابر محدودیت‌های فرهنگی را نیز دارد (شکل۴. بازنمایی تصویری مبتنی بر هوش مصنوعی ChatGPT/، بر اساس داده‌های قوم‌نگارانه پژوهش حاضر).

از آستانگی مردانه تا کارناوال چندصدایی

در رویکرد علیرضا حسن‌زاده، فرهنگ هواداری فوتبال در ایران در پیوند با مفاهیم آستانگی، وارونگی آیینی، کارناوال، چندصدایی و نظم هنجاری تحلیل می‌شود. حسن‌زاده متاثر از دو رویکرد باختین و ترنر در بازخوانی فرهنگ هواداری فوتبال در ایران است (حسن‌زاده، ۱۳۸۳؛ حسن‌زاده و عسگری، ۱۳۸۱). در این دیدگاه، فوتبال نه‌تنها عرصه‌ای برای بازنمایی هویت‌های جمعی، بلکه بستری برای تعلیق موقت برخی قواعد زندگی روزمره و ظهور صورت‌های متفاوت کنشگری فرهنگی است. حسن‌زاده در مطالعات خود درباره آیین‌ها، فضای عمومی و حضور زنان در فرهنگ فوتبال، بر پیوند میان ساختارهای آیینی فرهنگ ایران، عاملیت انتقادی زنان و جوانان و اشکال جدید کنش جمعی تأکید کرده است(Hassanzadeh, 2013; 2019).

در این چارچوب، فوتبال باشگاهی و ملی ایران در دوره‌های پیشین عمدتاً واجد صورتی از آستانگی مردانه بود؛ به این معنا که ورزشگاه به فضایی برای گردهمایی مردان، بیان عواطف، اجرای شعارهای جمعی، شوخی‌ها و فاصله‌گیری موقت از برخی هنجارهای متعارف تبدیل می‌شد. بااین‌حال، در نیمه دوم دهه ۱۳۷۰ و به‌ویژه پس از راه‌یابی ایران به جام جهانی ۱۹۹۸، فرهنگ فوتبال از محدوده استادیوم فراتر رفت و در قالب جشن‌های خیابانی، صورتی کارناوالی و چندصدایی یافت. در این وضعیت، حضور آشکار زنان در کنار مردان، جوانان، نوجوانان و کودکان، امکان بازنمایی متکثرتر هویت ملی را فراهم ساخت. این کارناوال علاوه بر شادی و همبستگی، می‌توانست واجد محتوایی انتقادی نسبت به محدودیت‌های فرهنگی و هنجاری باشد.(Hassanzadeh, 2013, 2019)

یکی از وجوه متمایز این رویکرد، مقایسه کارکرد آیینی فوتبال با چهارشنبه‌سوری است. هر دو پدیده می‌توانند زمینه حضور جمعی در فضای عمومی، شادی، هیجان و تعلیق موقت نظم روزمره را فراهم کنند؛ اما چهارشنبه‌سوری آیینی تقویم‌محور است، درحالی‌که جشن‌های کارناوالی فوتبال ماهیتی رخدادمحور دارند. بنابراین، فوتبال را می‌توان نه جایگزین کامل چهارشنبه‌سوری، بلکه بدیلی کارکردی برای برخی ظرفیت‌های آستانه‌ای و کارناوالی آن در جامعه معاصر دانست.

وجه دیگر این تحلیل، توجه به تحول آستانگی جنسیتی در فرهنگ فوتبال ایران است. در دوره محدودیت حضور زنان در ورزشگاه‌ها، برخی زنان با تغییر پوشش و ظاهر خود و بازنمایی خویش در هیئت پسران جوان، به استادیوم وارد می‌شدند. این کنش در چارچوب مفهوم وارونگی جنسیتی قابل تفسیر است؛ زیرا زنان برای عبور از مرزهای جنسیتی فضای ورزشگاه، به‌طور موقت نشانه‌های ظاهری هویت مردانه را به کار می‌گرفتند (Hassanzadeh, 2019).

مرحله دیگری از این تحول با حضور آشکار زنان در مسابقه ایران و کامبوج در ۱۸ مهر ۱۳۹۸، پس از مرگ (خودکشی) سحر خدایاری و در پی مطالبات اجتماعی و فشارهای فیفا، نمایان شد (BBC Sport, 2019). این رخداد را می‌توان در امتداد رویکرد حسن‌زاده، گذار از آستانگی زنانه مبتنی بر وارونگی جنسیتی به آستانگی زنانه بدون وارونگی جنسیتی تفسیر کرد. در صورت اخیر، زنان بدون ضرورت تغییر ظاهر جنسیتی در آیین‌های هواداری مشارکت می‌کنند؛ هرچند امکان حضور آنان همچنان تابع محدودیت‌ها و شرایط نهادی است.

در مجموع، در بسط این رویکرد، فرهنگ هواداری فوتبال ایران را می‌توان حاصل تحول و هم‌زیستی چند صورت آیینی دانست: آستانگی مردانه ورزشگاهی، آستانگی زنانه مبتنی بر وارونگی، آستانگی زنانه بدون وارونگی و کارناوال چندصدایی فوتبال ملی. این صورت‌ها لزوماً مراحل خطی و جانشین یکدیگر نیستند؛ زیرا کارناوال خیابانی چندصدایی از سال ۱۳۷۶ ظهور کرده است، درحالی‌که تحول حضور زنان در ورزشگاه مسیر تاریخی متمایزی را طی کرده است. بر این اساس بیان‌های آیینی و هویتی فرهنگ هواداری فوتبال در شکلی همزمان در صحنه‌های دراماتیک مختلف، قابل مشاهده‌اند (شکل۵. بازنمایی تصویری مبتنی بر

هوش مصنوعی /ChatGPT، بر اساس داده‌های قوم‌نگارانه پژوهش حاضر).

پژوهش حاضر با بهره‌گیری از این دو رویکرد، فرهنگ هواداری فوتبال را بخشی از میراث فرهنگی ناملموس متأخر ایران تلقی می‌کند و می‌کوشد با تمرکز بر دوره ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷، زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری و تحول تعارض میان هواداران و مدیریت فوتبال را در قالب فرهنگ رسمی و اداری و فرهنگ غیررسمی هواداری بررسی کند. بدین‌ترتیب، مطالعه حاضر ضمن استفاده از دستاوردهای تاریخ‌نگاری فوتبال، تحلیل را به حوزه مناسبات قدرت، هنجارهای فرهنگی، کنشگری و عاملیت هواداران و ظرفیت‌های آیینی و هویتی فرهنگ فوتبال گسترش می‌دهد. همچنین با توجه به استمرار تاریخی و انتقال بین‌نسلی فرهنگ هواداری، امکان بررسی آن در چارچوب میراث ورزشی ناملموس فراهم می‌شود.

روش‌شناسی و پرسش‌های کلیدی

روش مطالعات مردم‌شناسی در حوزهٔ ورزش از روش‌های مطالعاتی در حوزه‌های دیگر مردم‌شناسی پیروی می‌کند (بلانچارد، ۱۳۸۷). نگارندگان این مقاله از طرفداران فوتبال هستند. اطلاعات انتوگرافیک این مقاله نیز با بررسی بازی‌های تیم پرسپولیس، تاج (استقلال)، تیم ملی و... به دست آمده و با بررسی مطبوعات ورزشی این دوره رقم خورده است. روش دیگر این مطالعه، گفت‌وگو با طرفداران فوتبال است که در قالب مصاحبهٔ نیمه‌ساختاری صورت گرفته است (اروین، ۱۳۸۷).

پژوهش حاضر به پرسش‌های زیر پاسخ داده است:

۱. مدیریت فوتبال چه تأثیری بر شکل‌گیری تضاد در فرهنگ هواداری فوتبال داشته است؟
۲. در فرهنگ هواداری فوتبال پیش از انقلاب، چند دورهٔ اصلی وجود دارد؟
۳. آیا سیاسی‌شدن فوتبال و افزایش مداخله دولت در مدیریت آن، یکی از عوامل اصلی شکل‌گیری و گسترش شکاف میان فرهنگ هواداری و مدیریت فدراسیون فوتبال ایران از آغاز تا پایان بازه زمانی یاد شده و حتی بعد از آن بوده است؟

بررسی فرهنگ هواداری در مسیر شکل‌گیری تضاد میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال در ایران

به‌منظور تبیین و درک کنش تضاد فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال و تأیید تحول و پویایی فرهنگ هواداران در فوتبال باشگاهی از سوی مدیریت فوتبال ایران، نخست باید فرهنگ هواداری و ساختار آن را به‌کمک شناخت تیم‌های پرطرفدار بررسی کنیم. فدراسیون فوتبال ایران در سال ۱۳۲۵ شمسی تأسیس شد. پیش از آن هم فوتبال به‌تدریج پرتماشاگرترین ورزش ایران بود. در آن زمان، سه باشگاه اصلی، فوتبال ایران را شکل می‌دادند: باشگاه شاهین، باشگاه تاج و باشگاه دارایی، که در ادامه به معرفی آن‌ها پرداخته می‌شود.

۱. باشگاه شاهین

باشگاه شاهین در دههٔ ۱۳۲۰، پس از بازگشت مرحوم دکتر عباس اکرامی از انگلستان تأسیس شد. سرلوحهٔ این باشگاه «اول، اخلاق، دوم درس و سوم فوتبال» بود (Hassanzadeh, 2013). این باشگاه پس از مدتی به «باشگاه دکترها و مهندس‌ها» معروف شد و بیشتر بازیکنان آن تحصیل‌کرده بودند که فوتبال را زیبا، جذاب، پرتحرک و تهاجمی بازی می‌کردند؛ درنتیجه بیشتر تماشاگران به این تیم (شاهین) و سبک بازی آن گرایش یافتند. شعار تیم، به دیدگاه سنتی رابطهٔ ورزش و پهلوانی (اخلاق) در فرهنگی ایرانی نزدیک‌تر بود. ریشه این تیم و سبک بازی آن به جنوب (خوزستان) یعنی خاستگاه فوتبال ایران بازمی‌گشت جایی که به فوتبال برزیلی معروف شد.

باشگاه پرسپولیس را می‌توان از منظر تاریخ فرهنگی فوتبال ایران، ادامه‌دهنده میراث ورزشی و فرهنگ هواداری باشگاه شاهین دانست. با گسترش محبوبیت شاهین و تشدید تعارض میان مدیریت این باشگاه و نهادهای رسمی ورزش، شاهین در سال ۱۳۴۶ (۱۹۶۷ میلادی) منحل شد؛ رخدادی که هوشنگ شهابی آن را در پیوند با مناسبات قدرت و رقابت سیاسی و نهادی میان شاهین و تاج تحلیل می‌کند (Chehabi, 2002; 2006). در پی انحلال شاهین، شماری از بازیکنان برجسته آن، از جمله همایون بهزادی و حسین کلانی، به باشگاه پرسپولیس پیوستند؛ باشگاهی که پیش‌تر در سال ۱۳۴۲ (۱۹۶۳ میلادی) تأسیس شده بود. این انتقال، افزون بر تقویت توان ورزشی پرسپولیس، زمینه انتقال بخش مهمی از پایگاه اجتماعی، خاطرات جمعی و تعلقات هواداری شاهین به باشگاه جدید را فراهم ساخت (Chehabi, 1999; 2002; Asian Football Confederation, 2015). از این منظر، پرسپولیس را نباید جانشین حقوقی و سازمانی شاهین تلقی کرد، بلکه می‌توان آن را وارث فرهنگی و هواداری شاهین دانست. این تداوم فرهنگی، رقابت پیشین شاهین و تاج را در قالب رقابت پرسپولیس و تاج بازتولید کرد و به شکل‌گیری یکی از مهم‌ترین دوگانگی‌های هویتی در تاریخ فوتبال ایران انجامید. بنابراین، پیدایش پرسپولیس به‌عنوان ادامه‌دهنده فرهنگ هواداری شاهین، نمونه‌ای از انتقال و

بازآفرینی میراث ورزشی در شرایط گسست نهادی و دگرگونی مناسبات قدرت به شمار می‌رود.

۲. باشگاه تاج

باشگاه تاج، که نام اولیه آن «دوچرخه‌سواران» بود، در دهه ۱۳۲۰ با مشارکت پرویز خسروانی، از افسران ارتش ایران، تأسیس شد. سپهبد پرویز خسروانی از چهره‌های بانفوذ مدیریت ورزش در دوره خود بود که بعدها ریاست سازمان تربیت بدنی کشور را نیز بر عهده گرفت (احمدی، ۱۳۸۸). باشگاه دوچرخه‌سواران در سال ۱۳۲۴ تأسیس شد، در سال ۱۳۲۵ فعالیت فوتبال خود را گسترش داد و در سال ۱۳۲۸ به تاج تغییر نام یافت (Chehabi, ۱۹۹۹; Hassanzadeh, 2013) خسروانی با بهره‌گیری از موقعیت نظامی و مدیریتی خود، تاج را به تشکیلاتی گسترده و برخوردار از پیوندهای نزدیک با ساختار قدرت سیاسی تبدیل کرد. از این منظر، او را می‌توان از چهره‌های شاخص پیوند میان مدیریت دولتی، ساختار نظامی و سیاسی‌شدن فوتبال ایران دانست. این موقعیت نهادی در شکل‌گیری تمایز نمادین تاج و شاهین اهمیت داشت؛ زیرا درحالی‌که تاج با حمایت نهادهای رسمی شناخته می‌شد، شاهین از هویتی مستقل‌تر در برابر ساختار رسمی ورزش برخوردار بود. چنین تمایزی می‌توانست بر برداشت هواداران از مناسبات قدرت و عدالت در فوتبال تأثیر بگذارد و به یکی از زمینه‌های تعارض میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال تبدیل شود (Chehabi, 1999; 2002; Hassanzadeh, 2013).

۳. باشگاه دارایی

باشگاه دارایی پس از شاهین و تاج از وابستگان به کارکنان وزارت دارایی تشکیل شد و رئیس آن علی‌اکبر محب بود که در محافل ورزشی قدیم ایران به «آقا محب» شهرت داشت. او از پیشگامان فوتبال باشگاهی ایران، بنیان‌گذار و رئیس باشگاه دارایی تهران و از مدیران نخستین فدراسیون فوتبال ایران بود. پیشینه باشگاه دارایی به تیم خورشید در سال ۱۳۱۵ بازمی‌گردد و در برخی روایت‌ها سال ۱۳۱۸ زمان تأسیس باشگاه دارایی ذکر شده است. در هر دو صورت، پیشینه آن از تأسیس باشگاه دوچرخه‌سواران (تاج بعدی) قدیمی‌تر است. در کنار باشگاه‌های شاهین و تاج، باشگاه دارایی نیز از کانون‌های مهم شکل‌گیری فوتبال باشگاهی و فرهنگ هواداری در ایران به شمار می‌رفت. محب که در وزارت دارایی اشتغال داشت، نام دارایی را برای باشگاه خود برگزید. با وجود این پیوند شغلی، باشگاه دارایی از مالکیت خصوصی برخوردار بود. این باشگاه در دهه‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰ به یکی از قطب‌های مهم فوتبال تهران تبدیل شد و در پرورش بازیکنان برجسته و گسترش فرهنگ هواداری فوتبال نقش قابل‌توجهی ایفا کرد.

وابستگان این باشگاه سال‌ها قدرت را در فدراسیون فوتبال تا روی کار آمدن تیمسار خسروانی به‌عنوان رئیس سازمان تربیت بدنی در دست داشتند. باشگاه دارایی یکی از نخستین نمونه‌های ورود دیوان‌سالاری ایران به میدان ورزشی، تیم و تیم‌داری و کوشش برای کسب شهرت، قدرت و محبوبیت به‌کمک فوتبال است که در دهه‌های بعد بسیار شدت گرفت. درواقع می‌توان پیوند سازمان دارایی و فوتبال را شروع حضور سازمان‌ها و نهادهای قدرتمند در تاریخ فوتبال ایران و تأثیر روابط قدرت بر فوتبال ایران و مدیریت آن تا امروز دانست.

با توجه به حضور تیم‌های یادشده به‌منزلهٔ تیم‌های اصلی، که فرهنگ هواداری فوتبال در ارتباط با آنان شکل گرفته است، می‌توان عوامل احتمالی بروز کنش‌های برآمده از تضاد فرهنگ هواداری فوتبال در پیش از سال ۱۳۵۷ را در چند بخش بررسی کرد. پایه‌های شکل‌گیری این کنش‌ها در پیش از این بازه زمانی در چند قسمت مطالعه می‌شود: تماشاگران، وضعیت زندگی اجتماعی هواداران، ساختار مدیریت اداری و فوتبال و نقش فرهنگ‌ساز و محرک مطبوعات. بنیان اصلی این تضادها، فاصلهٔ میان فرهنگ رسمی (مدیریت دولتی فوتبال) و مطالعات فرهنگ هواداری به‌منزلهٔ فرهنگی غیررسمی بود. از آن زمان تاکنون، هر چه فوتبال دولتی‌تر شده، فاصله میان تماشاگران و هواداران با مدیریت آن افزایش یافته است. در زمینه مطالعات تاریخی و انسان‌شناختی فرهنگ هواداری فوتبال در ایران، حسن‌زاده و شریف کمالی در قالب دو طرح پژوهشی پیوسته اما مستقل، به بررسی انتقادی فرهنگ هواداری فوتبال با تمرکز بر پدیده وندالیسم ورزشی پرداختند. مرحله نخست این پژوهش (۱۳۸۵) به دوره تاریخی ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷ و مرحله دوم (۱۳۸۶) به تحولات فرهنگ هواداری فوتبال در دوره ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۵ اختصاص داشته است. این دو پژوهش در مجموع، بازه‌ای نزدیک به نیم‌قرن از تاریخ اجتماعی و فرهنگی هواداری فوتبال در ایران را در بر می‌گیرند (حسن‌زاده و شریف کمالی، ۱۳۸۵؛ ۱۳۸۶). بازه دوم نیز در جستاری دیگر از سوی نویسندگان این مقاله پژوهش شده و منتشر خواهد شد (حسن‌زاده و کمالی، ۱۳۸۶).

تماشاگران و فرهنگ هواداری

از همان ابتدا، تیم شاهین به‌دلیل مسائل اخلاقی و درسی و نیز فوتبال تهاجمی توجه بیشتر طرفداران

فوتبال را به خود جلب کرده بود. این تیم بر پایهٔ ارزش‌های بومی و منشور اخلاقی برآمده از آن بنیان نهاده شد؛ چنانکه نام آن هم از تفألی به دیوان حافظ ریشه گرفته بود: مرغ دل باز هوادار کمان ابرویی است، ای کبوتر نگران باش که شاهین آمد (Hassanzadeh, 2013). برگرفتن نام تیم از شعر حافظ، ویژگی و هم‌بودی آستانه‌ای و برابری و شاعرانگی فوتبالی مرتبط با آن را نشان می‌دهد. در آن زمان سیستم فوتبال ایران ۳-۲-۵ بود و هر پنج فوروارد شاهین عضو تیم ملی بودند. پس از شاهین، تیم تاج نیز طرفداران خود را داشت که از طرفداران شاهین به‌نسبت کمتر بودند. تیم دارایی نیز پس از تأسیس، طرفدارانی پیدا کرد. در روزهای مسابقه در امجدیه (شیرودی) طرف چپ و روبه‌روی جایگاه، مکان طرفداران شاهین، و سمت دیگر جایگاه اختصاصی روشنفکران و تحصیل‌کردگان بود. از این میان، تنها تماشاگران شاهین دارای رهبر/*لیدر* بودند که اولین آنها جورج اورل و سپس مرحوم ممدبوقی بودند. در آن زمان، پرخاشگری، خشونت و اوباشگری چندانی وجود نداشت و هرگاه مسئله‌ای پیش می‌آمد، مرحوم بوقی آن را حل‌وفصل می‌کرد. با این حال، فوتبال ایران نخستین صورت‌های کنش طرفداری و رقابت را در کنشی خشونت‌آمیز میان تماشاگران پیش‌رو داشت.

فدراسیون فوتبال

در اواخر دهه ۱۳۳۰ تا سال ۱۳۴۶، مدیریت فدراسیون فوتبال ایران عمدتاً تحت نفوذ مدیران و چهره‌های نزدیک به باشگاه دارایی قرار داشت. در این دوره، افرادی چون حسین‌علی مبشر، حسین سرودی و مصطفی مکری در مقاطع مختلف، ریاست فدراسیون فوتبال را بر عهده داشتند. با افزایش نفوذ پرویز خسروانی در ساختار مدیریت ورزش کشور از سال ۱۳۴۶ و انتخاب وی به‌عنوان رئیس سازمان تربیت بدنی، موازنه قدرت در مدیریت فوتبال به سود باشگاه تاج تغییر یافت و فدراسیون تا حدود سال‌های ۱۳۵۰-۱۳۵۱ تحت تأثیر نفوذ مدیران و شبکه‌های وابسته به این باشگاه قرار گرفت. با انتصاب کامبیز آتابای به ریاست فدراسیون فوتبال، مرحله تازه‌ای در مدیریت این ورزش آغاز شد که با تلاش برای تقویت استقلال نهادی فدراسیون، کاهش نفوذ باشگاه‌های قدرتمند در تصمیم‌گیری‌ها، اصلاح ساختار اداری و حرفه‌ای‌ترکردن مدیریت فوتبال همراه بود. از این منظر، می‌توان دوره مدیریت آتابای را تلاشی در جهت کاهش مداخلات سیاسی و وابستگی‌های باشگاهی در اداره فوتبال ایران تفسیر کرد. او جام باشگاه‌های ایران و تخت‌جمشید را راه انداخت و تا پیش از انقلاب رئیس فدراسیون فوتبال بود. بخشی از مدیریت اداری فوتبال، به‌ویژه از زمانی که با شخصیت‌های رسمی و اداری درآمیخت، نطفه‌های کنش‌هایی را در میان تماشاگران بست که اعتراض و تضاد حاصل آن بود. تماشاگران ورزش را عاری از سیاست، تنها در قالب یک بازی پهلوانی و جوانمردانه می‌خواستند. مروری بر مدیریت فوتبال نقش فردمحور فدراسیون فوتبال را نشان می‌دهد که چگونه رئیس آن، توانایی تغییر فضا و گفتمان مدیریتی فوتبال را داشته است. به‌نظر می‌رسد اشتباهی که تاکنون برجا مانده خاستگاه فاصله فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال شد: حضور چهره‌های دولتی، رسمی و اداری به‌عنوان رییس و مدیر فدراسیون.

مطبوعات

اولین روزنامهٔ ورزشی ایران *نیرو و راستی* بود، اما در دههٔ ۱۳۳۰ *کیهان ورزشی* تنها نشریهٔ ورزشی کشور شد (Hassanzadeh, 2013). *کیهان ورزشی* تا سال‌ها تنها هفته‌نامهٔ ورزشی ایران بود و جنبه‌های مثبت و منفی زیادی داشت. از نکات منفی این هفته‌نامه، وابستگی به تیم دارایی و جبهه‌گرفتن علیه تیم شاهین بود. پس از چندی، مجلهٔ هفتگی *دنیای ورزش* نیز به مطبوعات ورزشی ایران اضافه شد و این دو مجله تا انقلاب و پس از آن با مدیریت جدید به فعالیت خود ادامه دادند. این مطبوعات که نخستین فرهنگ‌سازی و هواداری تماشاگری فوتبال را در ایران شکل دادند، در نوع شکل‌گیری خلقیات و الگوهای رفتار جمعی تماشاگری در ایران مؤثر بودند. آنها با وجود تعداد قلیل مطبوعات ورزشی، هر یک هوادار و هواخواه یک تیم بودند و بر شائبه‌های ورزشی چون تبعیض و بی‌عدالتی (ناداوری) در تفاسیر خود بعد از بازی‌های مهم چون دربی شاهین-پرسپولیس/تاج می‌افزودند. برای مثال خبرنگار دنیای ورزش از سلامت دربی میان تاج و پرسپولیس بعد از بازی آن دو در یادداشت خود سوال می‌کند (Hassanzadeh, ۲۰۱۳). با این حال، نقش روشنگرانه این مطبوعات هم در تضاد با اقتدار بازیکنان فوتبال قرار می‌گرفت؛ چنانکه بازیکنان فوتبال نقدی را که در مجلهٔ *ناهید* بیان شده بود تحمل نکردند و با حمله به آن، اعضای تحریریه را کتک زدند (Hassanzadeh, ۲۰۱۳).

زمینه‌های ظهور خشونت در فرهنگ هواداری فوتبال

در این بخش به‌طورکلی به مواردی می‌پردازیم که به‌تدریج سبب خشونت، تضاد و اوباشگری و صورت اولیه از وندالیسم -البته در شکل بسیار

ضعیف آن- در فوتبال ایران شد. برای بررسی این مسئله از سال ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷، براساس مطالعات انسان‌شناسی بازه مذکور به سه دوره تقسیم می‌شود:

۱. از سال ۱۳۳۹ تا سال ۱۳٤٦ (انحلال باشگاه شاهین)؛
۲. از سال ۱۳٤٦ تا به قدرت رسیدن پرویز خسروانی در سازمان تربیت بدنی و تا پایان کار او در سال ۱۳۵۱-۱۳۵۰؛
۳. از ریاست فدراسیون کامبیز آتابای در سال ۱۳۵۱ تا سال ۱۳۵۷. کامبیز آتابای از ۳ تیر ۱۳۵۱ (۲۴ ژوئن ۱۹۷۲) کار خود را در مقام ریاست فدراسیون فوتبال ایران آغاز کرد و تا ۱۵ مهر ۱۳۵۷ (۷ اکتبر ۱۹۷۸) در این سمت باقی ماند. او جانشین مصطفی مکری شد.

مرحله اول (۱۳۳۹-۱۳۴۶): شکل‌گیری فرهنگ هواداری اعتراضی و آغاز شکاف میان هواداران و مدیریت فوتبال

در این مرحله، خشونت و پرخاشگری در فوتبال بسیار کم بود. شاید به این دلیل که هنوز فرهنگ هواداری به اوج خود نرسیده بود. با انحلال باشگاه مردمی شاهین نخستین جرقهٔ گفتمان فاصله میان فرهنگ هواداری و مدیریت فدراسیون فوتبال در ایران رقم خورد و کار به تحریم مسابقات فوتبال از سوی هواداران این تیم رسید (Hassanzadeh, 2013). دولتی شدن فوتبال در ایران و نقش ادارات و شخصیت‌های نظامی-دولتی در مدیریت فدراسیون فوتبال، بذر فاصله میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال را کاشت. تماشاگران بیشتر در این دوره تیم‌های خود را تشویق می‌کردند و حداکثر خشونت آنها، خشونت کلامی یعنی هوکردن بود؛ آن هم زمانی که بازیکن حریف خشونت می‌کرد، یا داور اشتباهی فاحش مرتکب می‌شد. با وجود این، یکی دو بار در بازی شاهین ـ تاج، شاهین با اعتراض به داوری زمین را ترک کرد تا اینکه در سال ۱۳٤۱ در افتتاح بازی‌های قهرمانی کشور، بازی این دو تیم پس از ۳۵ دقیقه متوقف شد و درگیری دو تیم منجر به تعطیلی بازی گردید (Hassanzadeh, 2013)؛ بدین‌ترتیب دخالت دستگاه دولتی در ورزش و آمیخته‌شدن سیاست با بازی، اولین دلیل بروز رفتارهای معترضانه و تضاد در فرهنگ هواداری فوتبال در ایران بود.

شاید بتوان گفت نخستین اعتراض فوتبال در ایران در این زمان آغاز شد؛ هرچند با وندالیسم غربی که با شکستن اموال عمومی همراه است، متفاوت بود. در این مورد، تنها شعارهایی از سوی تماشاگران که بیشتر شاهینی بودند، بیان شد که مهم‌ترین آن «تاج فراری شده، سوار گاری شده» بود. این شعار در مردادماه سال ۱۳۳۲ از سوی هواداران محمد مصدق و حزب توده به حمایت از او سر داده شد. جالب است که در این چشم‌انداز از فرهنگ هواداری، سیاسی‌شدن فوتبال، سیاسی‌شدن فرهنگ هواداری آن را نیز به دنبال داشت. به این ترتیب، با استفاده انقلابیون از شعرهای فوتبالی به‌عنوان شعار سیاسی مواجه می‌شویم که در سال ۱۳۵۷ به اوج خود می‌رسد. مدیریت وقت فوتبال که با سیاست آمیخته شده بود، از این زمان دشمنی شاهین را به دل گرفت. از این پس فدراسیون فوتبال به دست دارایی‌ها افتاد و نشریهٔ دولتی *کیهان ورزشی* نیز به‌شدت از آنها طرفداری کرد؛ بدین‌ترتیب نقش سیاست‌زدهٔ مدیریت اداری فوتبال و نقش سوگرایانهٔ مطبوعات اندک‌شمار، سبب بروز رفتارهای انتقادی تماشاگران شد، اما مسئلهٔ مهم در این زمان صعود تیم ایران به المپیک توکیو بود.

المپیک توکیو و مدیریت غلط اداری

هنگامی که تیم ایران در آخرین بازی خود در برابر هندوستان در کلکته برابر المپیک توکیو با نتیجهٔ ۱-۳ به پیروزی رسید، بازگشت آن با تأخیر مواجه شد. علاقه‌مندان به فوتبال که به فرودگاه رفته بودند، از نیامدن و تأخیر تیم ایران عصبانی شدند و به خیابان‌ها ریختند، اما آسیبی به اموال عمومی وارد نکردند و به شعاردادن اکتفا کردند. مهم‌ترین این شعارها «همایون سرطلایی، شیری پاطلایی، امشب چرا نیایی» بود. پس از چند ساعت شعاردادن نیز به‌آرامی متفرق شدند. آنان به عملکرد ضعیف فدراسیون فوتبال که به اشتیاق فرهنگ هواداری در استقبال از قهرمانان فوتبال بی‌توجه بودند و ناکارآمدی آن در اطلاع‌رسانی زمان ورود تیم، اعتراض داشتند.

در ادامه، به‌دلیل اختلاف باشگاه شاهین و فدراسیون فوتبال که از نظر بخش عمده‌ای از هواداران فوتبال ریشه در تبعیض‌های این فدراسیون به ضرر تیم شاهین داشت، هنگامی که تیم ایران برای بازی‌های دوستانه عازم شوروی سابق شد، بازیکنان شاهین با تیم ملی همراه نشدند. فدراسیون نیز باشگاه شاهین و شش بازیکن ملی آن (همایون بهزادی، حمید شیرزادگان، حمید برمکی، مهراب شاهرخی، بیوک وطن‌خواه و حمید جاسمیان) را از بازی و مسابقات محروم کرد؛ البته محرومیت باشگاه لغو شد، اما بازیکنان شاهین محروم ماندند و اجازهٔ حضور در المپیک را نیافتند. این مسئله نوعی تضاد در فرهنگ هواداری فوتبال با مدیریت آن را به‌وجود آورد. تماشاگران اعتراض شفاهی به فدراسیون فوتبال و ناسزاگویی به آن را آغاز کردند.

گفتنی است تماشاگران ایرانی خسارتی به اموال عمومی وارد نمی‌کردند و تنها هنگام مسابقات به‌شکل کلامی معترض بودند. گاهی هم به بازیکنان رقیب یا سران فدراسیون بی‌ادبی می‌کردند که با کوشش مرحوم بوقی این موارد زود برطرف می‌شد.

درنهایت محرومیت شاهینی‌ها به پایان رسید. به نظر هواداران در فرهنگ هواداری، مرزبندی تیمی و هویت آن بسته و متصلب بود. آنچه پس از انقلاب درمورد جابجایی تیم در مورد بازیکنانی چون نیکبخت واحدی از پرسپولیس به استقلال شاهد بودیم. از این نگاه، انتقال از یک تیم محبوب به تیم دیگر را گونه‌ای خیانت تلقی کرده و آن را توطئه می‌پنداشتند. با توجه به سیاسی‌شدن مدیریت فوتبال که سیاسی‌شدن و نقش هواداری آن را نیز به‌دنبال داشت، انتقال برخی از بازیکنان شاهین به دارایی نوعی توطئهٔ فدراسیون تلقی شد و اعتراض هواداران شاهین را به‌همراه داشت. تماشاگران باور داشتند که در بازی‌های بعدی پس از دورهٔ محرومیت، سران باشگاه دارایی مهراب شاهرخی را تطمیع کردند و او باشگاه شاهین را ترک کرد. یک سال هم پشت خط ماند و به تیم دولتی و اداری دارایی رفت. این موضوع نیز سبب افزایش شعارها شد. در این هنگام باشگاه‌های شاهین و تاج در مقابل دارایی به اتحاد رسیدند و به همراه هم تیم‌های خارجی را دعوت کردند که آنها یک بازی هم با منتخب تاج و شاهین انجام دادند. شعار «تاج و شاهین آفرین» یادگار آن دوران است. شاید در اینجا باید از موضع‌گیری تماشاگران ایرانی در اعتراض به بوروکراسی ایرانی و نقش تفرقه‌افکنانه یا منفعت‌طلبانه آن یاد کرد.

بنابراین، در این زمان تاج و شاهین یک طرف و دارایی در طرف دیگر قرار داشت، تا اینکه در سال ۱۳٤٦، هنگام بازی شاهین ـ تهران‌جوان مشاجره‌ای میان مدیران باشگاه شاهین و یکی از سران تربیت‌بدنی در امجدیه (شیرودی) پیش آمد که سرانجام به انحلال باشگاه شاهین انجامید. فدراسیون فوتبال علیه شاهین و فرهنگ هواداری آن بیانیه‌ای صادر کرد و کار به تضاد میان هواداران و فدراسیون کشید؛ درنتیجه هواداران، فوتبال و حضور در استادیوم‌ها را تحریم کردند و تضاد یادشده به اوج خود رسید. از این پس مسابقات فوتبال بدون تماشاگر برگزار شد.

مرحله دوم: تشدید تعارض میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال (۱۳۴۶-۱۳۵۱)

این مرحله با تحول در ساختار مدیریت ورزش ایران و افزایش نفوذ پرویز خسروانی آغاز شد. از اواخر دهه ۱۳۳۰ تا سال ۱۳۴۶، مدیریت فدراسیون فوتبال عمدتاً تحت نفوذ چهره‌های نزدیک به باشگاه دارایی، از جمله حسین‌علی مبشر و حسین سرودی، قرار داشت. با انتصاب پرویز خسروانی به ریاست سازمان تربیت بدنی در بهمن ۱۳۴۶، موازنه قدرت در مدیریت فوتبال ایران به سود باشگاه تاج تغییر یافت. خسروانی، که از چهره‌های اصلی مدیریت تاج بود، با قرارگرفتن در رأس سازمان تربیت بدنی، در موقعیتی فراتر از مدیران فدراسیون فوتبال قرار گرفت. این تحول را می‌توان در چارچوب رقابت میان باشگاه‌های بزرگ و گسترش پیوندهای نهادی میان مدیریت ورزش و ساختار دیوانی قدرت در عرصه ورزش بررسی کرد(Chehabi, 2002; Hassanzadeh, 2013) . از سوی دیگر به نظر در اینجا مدیریت فوتبال ایران شاهد تعارض منافع نیز بوده است. پرویز خسروانی، مالک و از مدیران اصلی باشگاه تاج، با انتصاب به ریاست سازمان تربیت‌بدنی در سال ۱۳۴۶، در موقعیتی قرار گرفت که اختیارات عمومی او در مدیریت ورزش کشور با منافع باشگاهی‌اش تلاقی پیدا می‌کرد. این هم‌پوشانی را می‌توان از منظر تعارض منافع ساختاری[1] تحلیل کرد؛ زیرا مسئولیت نظارت و سیاست‌گذاری در سطح ملی، مستلزم رعایت بی‌طرفی نسبت به باشگاه‌های رقیب بود، درحالی‌که پیوند مستقیم رئیس سازمان با یکی از باشگاه‌های اصلی، زمینه بالقوه ترجیح منافع خاص بر منافع عمومی را فراهم می‌ساخت. در این چارچوب، اختلافات میان باشگاه‌های شاهین، تاج و دارایی و مناقشات مربوط به انحلال برخی باشگاه‌ها را می‌توان در بستر رقابت بر سر منابع، نفوذ اداری و مشروعیت مدیریت فوتبال بررسی کرد. این وضعیت همچنین به فهم فرایندی کمک می‌کند که طی آن، اعتراض هواداران از نارضایتی نسبت به نتایج مسابقات فراتر رفت و به نقد عملکرد و بی‌طرفی نهادهای اداره‌کننده فوتبال تبدیل شد (Chehabi, 1999; 2002; Hassanzadeh, 2013).

یکی از پیامدهای مهم این تحول، دگرگونی مناسبات میان باشگاه‌های فوتبال و مدیریت رسمی ورزش بود. در پی قدرت‌گیری خسروانی، باشگاه‌های دارایی و تهران‌جوان فعالیت خود را متوقف کردند. در همین دوره، هواداران و بازیکنان پیشین شاهین که باشگاهشان در سال ۱۳۴۶ منحل شده بود، انتظار داشتند تغییر مدیریت ورزش به صدور مجوز فعالیت مجدد شاهین بینجامد؛ انتظاری که تحقق نیافت. در چنین شرایطی، گروهی از بازیکنان سابق شاهین با کوشش علی عبده در باشگاه پرسپولیس گرد آمدند و تحت مربیگری حسین فکری و سپس همایون بهزادی و دیگر مربیان این دوره، مسیر تازه‌ای را آغاز کردند. حسین دهداری

[1] Structural Conflict of Interest

نیز در استمرار سنت ورزشی شاهین در این دوره نقش مهمی ایفا کرد. انتقال بازیکنان شاهین به پرسپولیس، زمینه انتقال بخش مهمی از تعلقات عاطفی و فرهنگ هواداری شاهین به باشگاه جدید را فراهم ساخت و رقابت پیشین شاهین و تاج را در قالب رقابت پرسپولیس و تاج بازتولید کرد (Chehabi, ۲۰۰۲; Hassanzadeh, 2013).

از منظر انسان‌شناختی، اهمیت این تحول صرفاً در جابه‌جایی بازیکنان یا تغییر نام باشگاه‌ها نبود، بلکه در مساله تداوم یک هویت هواداری بود که در شرایط و معرض گسست نهادی قرار داشت. انحلال شاهین به معنای پایان تعلقات فرهنگی هواداران آن نبود؛ بلکه این تعلقات در بستر باشگاه پرسپولیس بازآفرینی شد. در نتیجه، رقابت پرسپولیس و تاج به‌تدریج از سطح رقابت ورزشی فراتر رفت و در برخی موقعیت‌ها به عرصه بازنمایی برداشت‌های متفاوت هواداران از قدرت، عدالت و تبعیض در فوتبال تبدیل شد.

در همین دوره، فوتبال ایران در عرصه بین‌المللی نیز شاهد تحولات مهمی بود. میزبانی جام ملت‌های آسیا در سال ۱۳۴۷ (۱۹۶۸) و نخستین قهرمانی تیم ملی ایران در این مسابقات، از مهم‌ترین رویدادهای تاریخ فوتبال کشور به‌شمار می‌رود. حضور باشگاه‌های ایرانی در رقابت‌های آسیایی نیز به گسترش جایگاه اجتماعی فوتبال و تقویت تعلقات هواداری کمک کرد. بااین‌حال، موفقیت‌های بین‌المللی فوتبال ایران لزوماً به کاهش تعارض‌های موجود در فوتبال باشگاهی نینجامید.

بررسی‌های میدانی و مصاحبه با هواداران آن دوره نشان می‌دهد که بخشی از هواداران پرسپولیس، مدیریت فوتبال را تحت تأثیر نفوذ باشگاه تاج می‌دانستند و نسبت به آن احساس تبعیض داشتند. در روایت‌های آنان، داوری مسابقات یکی از مهم‌ترین عرصه‌های بروز این نارضایتی بود. برخی هواداران معتقد بودند داوران در موقعیت‌های حساس به سود تاج تصمیم می‌گیرند و حتی از تشویق بازیکنان این تیم به زمین‌خوردن برای گرفتن ضربه پنالتی سخن می‌گفتند. این برداشت‌ها، فارغ از میزان انطباق آنها با واقعیت داوری مسابقات، از نظر انسان‌شناختی اهمیت دارند؛ زیرا نشان می‌دهند چگونه تصور تبعیض می‌تواند به بخشی از حافظه جمعی هواداران تبدیل شود و تعارض میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال را بازتولید کند (Hassanzadeh, 2013).

یکی از نمونه‌های برجسته این تعارض، حادثه مسابقه پرسپولیس و تاج بود. بر اساس روایت‌های هواداران مورد مصاحبه، در جریان این مسابقه، محمود خوردبین پس از عبور از مدافع حریف توپ را وارد دروازه کرد، اما حاج ابوالحسن، داور مسابقه، به دلیل خطای دست، گل را نپذیرفت. این تصمیم با اعتراض شدید عزیز اصلی، دروازه‌بان و کاپیتان پرسپولیس، همراه شد و او به داور حمله کرد. پس از این حادثه، گروهی از هواداران معترض، داور را با عنوان کنایه‌آمیز «تاج ابوالحسن» خطاب می‌کردند؛ عنوانی که بازتاب‌دهنده تصور جانبداری داور از باشگاه تاج بود.

این رخداد از منظر فرهنگ هواداری اهمیت ویژه‌ای دارد؛ زیرا نشان‌دهنده گذار از اعتراض‌های کلامی و شعاری به کنش خشونت‌آمیز در یکی از موقعیت‌های تنش‌آلود فوتبال باشگاهی است. داده‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که در این دوره، بخش مهمی از تعارض‌های هواداری همچنان در قالب شعار، اعتراض کلامی، تمسخر و رفتارهای نمادین بروز می‌یافت و کنش‌های وندالیستی گسترده، از جمله تخریب سازمان‌یافته صندلی‌ها و اموال عمومی، در روایت‌های بررسی‌شده جایگاه برجسته‌ای نداشت. از این منظر، استمرار برخی هنجارهای اخلاقی و ارزش‌های جوانمردی را می‌توان از عوامل فرهنگی مؤثر بر مهار نسبی خشونت در فرهنگ هواداری آن دوره دانست.

در سطح فوتبال ملی نیز یکی از مهم‌ترین رویدادهای این مرحله، مسابقه ایران و اسرائیل در ۲۹ اردیبهشت ۱۳۴۷ (۱۹ مه ۱۹۶۸) در جام ملت‌های آسیا بود که با پیروزی ۲ بر ۱ ایران همراه شد. این مسابقه، که کمتر از یک سال پس از جنگ شش‌روزه ۱۹۶۷ برگزار شد، علاوه بر اهمیت ورزشی، واجد ابعاد سیاسی و نمادین بود (عباسی، ۱۳۸۰). در جریان آن، بخشی از رفتارهای تماشاگران، از جمله تمسخر موشه دایان، از چهره‌های نظامی اسرائیل در جنگ شش‌روزه، بازتاب‌دهنده ورود مضامین سیاسی و جنگی به فرهنگ هواداری فوتبال ملی بود.

فوزونی (Fozooni, 2004, pp. 360–361) برخی از این رفتارها را در چارچوب نژادپرستی و خصومت قومی تفسیر کرده است. در مقابل، در تحلیل حسن‌زاده (۲۰۱۳؛ ۱۳۹۷)، بر ضرورت توجه به زمینه تاریخی و سیاسی این رفتارها تأکید می‌شود. از این منظر، تمسخر یک فرمانده نظامی در فضای متأثر از جنگ را نمی‌توان به‌تنهایی دلیلی قطعی بر یهودی‌ستیزی یا نژادپرستی تمامی تماشاگران دانست. همچنین در دیدار بعدی ایران و اسرائیل در فینال فوتبال بازی‌های آسیایی تهران در سال ۱۳۵۳ (۱۹۷۴)، که با پیروزی یک بر صفر ایران بر اسرائیل پایان یافت، بر اساس روایت‌های مورد استناد پژوهش حاضر (گفت‌وگو با هواداران فوتبال

حاضر در این رخداد)، رفتارهای مشابه به همان شکل جام قبل گزارش نشده است (Hassanzadeh, 2013; 1397)

در مجموع، مرحله دوم تاریخ فرهنگ هواداری فوتبال ایران را می‌توان دوره تشدید تعارض میان هواداران و مدیریت رسمی ورزش دانست. افزایش نفوذ ساختارهای سیاسی و باشگاهی در مدیریت فوتبال، انتقال میراث هواداری شاهین به پرسپولیس، شکل‌گیری برداشت‌های مربوط به تبعیض در داوری و مدیریت مسابقات و ورود مضامین سیاسی به رفتارهای هواداری، از مهم‌ترین ویژگی‌های این مرحله بودند. بااین‌حال، این تعارض‌ها عمدتاً در قالب اعتراض‌های نمادین و کلامی بروز می‌یافتند و در بسیاری از موقعیت‌ها، هنجارهای فرهنگی و اخلاقی هواداری مانع از تبدیل آنها به خشونت و وندالیسم گسترده می‌شدند. از این منظر، تعارض میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال را باید نه صرفاً پیامد رقابت باشگاهی، بلکه حاصل برهم‌کنش مناسبات قدرت، حافظه جمعی، هویت‌های ورزشی و برداشت‌های اجتماعی از عدالت و تبعیض دانست.

مرحله سوم: توسعه سازمانی فوتبال و تشدید تعارض‌های هواداری (۱۳۵۱-۱۳۵۷)

مرحله سوم فرهنگ هواداری فوتبال ایران با انتصاب کامبیز آتابای به ریاست فدراسیون فوتبال در سال ۱۳۵۱ آغاز شد. در این دوره، فوتبال ایران وارد مرحله تازه‌ای از توسعه سازمانی، گسترش رقابت‌های باشگاهی و افزایش حضور در عرصه بین‌المللی شد. تأسیس جام تخت جمشید در سال ۱۳۵۲، شکل‌گیری رقابت‌های منظم سراسری و موفقیت‌های تیم ملی، از جمله نخستین حضور ایران در جام جهانی ۱۹۷۸، زمینه گسترش فرهنگ هواداری و تقویت جایگاه فوتبال در حوزه عمومی جامعه ایران را فراهم ساخت. آتابای کوشید با اصلاح ساختار مدیریتی فدراسیون و تقویت نظام مسابقات باشگاهی، از نفوذ مستقیم باشگاه‌های قدرتمند در اداره فوتبال بکاهد و مدیریت این ورزش را به‌سوی سازمان‌یافتگی و کارآمدی بیشتر هدایت کند. بااین‌حال، این تحولات به معنای پایان تعارض میان فرهنگ هواداری و مدیریت رسمی فوتبال نبود.

در این دوره، نشانه‌هایی از تشدید تنش و خشونت در برخی مسابقات باشگاهی آشکار شد. از جمله در یکی از دیدارهای پرسپولیس و تاج در مسجدسلیمان، میان گروه‌هایی از تماشاگران درگیری رخ داد که بازتاب گسترده‌ای یافت (گفت‌وگو با هواداران پرسپولیس). پیش از آن نیز در دیدار پرسپولیس و تاج در تهران که با نتیجه چهار بر یک به سود پرسپولیس پایان یافت، هنگام ورود بازیکنان پرسپولیس به زمین برای آغاز نیمه دوم، میان هواداران دو تیم درگیری‌هایی روی داده بود. بر اساس روایت‌های مورد بررسی در پژوهش حاضر، این رخدادها با تخریب گسترده اموال عمومی همراه نبودند؛ بااین‌حال، از افزایش تنش‌های هواداری و ظهور اشکال آشکارتری از پرخاشگری در فضای مسابقات حکایت داشتند.

تحولات ساختاری فوتبال باشگاهی نیز در این دوره بر مناسبات میان باشگاه‌ها، هواداران و فدراسیون تأثیر گذاشت. پرسپولیس در مقطعی، به‌صورت یک‌جانبه، فعالیت حرفه‌ای خود را اعلام کرد و از رقابت‌های باشگاهی داخلی کناره گرفت. این باشگاه در ادامه کوشید با برگزاری مسابقات متعدد مقابل تیم‌های خارجی، الگوی متفاوتی از فعالیت حرفه‌ای را تجربه کند؛ تجربه‌ای که استمرار چندانی نیافت. با آغاز جام تخت جمشید در سال ۱۳۵۲، پرسپولیس بار دیگر در رقابت‌های سراسری حضور یافت و قهرمان نخستین دوره این مسابقات شد.

یکی دیگر از تحولات مهم این مرحله، بازگشت باشگاه شاهین به عرصه رقابت‌های رسمی با نام «شهباز» بود. این باشگاه با بهره‌گیری از میراث ورزشی و هویت تاریخی شاهین، در جام تخت جمشید حضور یافت و شماری از بازیکنان پیشین، از جمله حسین کلانی، ایرج سلیمانی و مهراب شاهرخی، در ترکیب آن نقش داشتند. حضور شهباز را می‌توان نمونه دیگری از تداوم هویت و میراث فرهنگی یک باشگاه در شرایط تغییر نام و دگرگونی ساختار سازمانی دانست.

در این دوره، هم‌زمان با گسترش رقابت‌های باشگاهی و افزایش حساسیت مسابقات، رفتارهای پرخاشگرانه، شعارهای توهین‌آمیز و تنش‌های کلامی در میان بخشی از تماشاگران نمود بیشتری یافت. با وجود این، باید میان خشونت کلامی، درگیری فیزیکی و وندالیسم، به معنای تخریب عمدی اموال عمومی، تمایز قائل شد. شواهد مورد بررسی در پژوهش حاضر نشان می‌دهد که هرچند برخی مسابقات با درگیری و رفتارهای خشونت‌آمیز همراه بودند، نمی‌توان تمامی فرهنگ هواداری این دوره را با خشونت و وندالیسم تعریف کرد. استمرار ارزش‌های جوانمردی، هنجارهای اخلاقی و شیوه‌های نمادین اعتراض همچنان از ویژگی‌های مهم فرهنگ هواداری فوتبال ایران بود.

آخرین دوره جام تخت جمشید در سال ۱۳۵۷، هم‌زمان با گسترش تحولات انقلابی، نیمه‌تمام ماند. در این مقطع، پیوند میان فوتبال و فضای سیاسی جامعه آشکارتر شد و ورزشگاه‌ها نیز، همچون دیگر عرصه‌های عمومی، از تحولات اجتماعی و سیاسی

تأثیر پذیرفتند. بر اساس روایت‌های شفاهی مورد بررسی، بخشی از هواداران فوتبال در ورزشگاه امجدیه در شکل‌گیری و بازتولید شعارهای اعتراضی مشارکت داشتند. این وضعیت نشان می‌دهد که ورزشگاه، افزون بر کارکرد ورزشی، می‌توانست به عرصه‌ای برای بیان نارضایتی‌های اجتماعی و سیاسی تبدیل شود.

از منظر انسان‌شناختی، اهمیت این تحول در آن است که تعارض میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال، در شرایط تشدید بحران سیاسی، امکان پیوند با گفتمان‌های اعتراضی گسترده‌تر را پیدا کرد. در مجموع، مرحله سوم فرهنگ هواداری فوتبال ایران با دو روند هم‌زمان و تا اندازه‌ای متعارض مشخص می‌شود: از یک‌سو، توسعه سازمانی فوتبال، گسترش رقابت‌های سراسری و افزایش موفقیت‌های بین‌المللی؛ و از سوی دیگر، استمرار تعارض میان هواداران و مدیریت رسمی ورزش و بروز برخی اشکال خشونت و پرخاشگری در مسابقات باشگاهی. این وضعیت نشان می‌دهد که نوسازی ساختار اداری و گسترش نهادهای ورزشی، لزوماً به کاهش تنش‌های اجتماعی و فرهنگی فوتبال نمی‌انجامد.

مسئله دولتی‌شدن مدیریت فوتبال و فاصله میان ساختار رسمی ورزش و فرهنگ هواداری، به دوره پیش از سال ۱۳۵۷ محدود نماند و پس از آن نیز، در قالب مناسبات و شرایط نهادی متفاوت، استمرار یافت؛ موضوعی که نگارندگان در پژوهش دیگری درباره فرهنگ هواداری فوتبال ایران در پس از سال ۱۳۵۷ به آن پرداخته‌اند (حسن‌زاده و کمالی، ۱۳۸۶).

برساخت اجتماعی تصورات هواداران؛ از گفتمان جنگ و رقابت تا گفتمان دوستی و مدارا

یکی از مهم‌ترین ابعاد تحول فرهنگ هواداری فوتبال در ایران، به‌ویژه در دهه‌های ۱۳۴۰ و ۱۳۵۰، برساخت اجتماعی تصورات و نگرش‌های هواداران در بستر تشدید رقابت‌های باشگاهی و پیوند روزافزون فوتبال با ساختار سیاسی قدرت بود. در این دوره، رقابت میان باشگاه‌های بزرگ فوتبال، از جمله شاهین، تاج، دارایی و سپس پرسپولیس، تنها در محدوده میدان ورزش باقی نماند، بلکه به عرصه‌ای برای بیان تعلقات اجتماعی، فرهنگی، عاطفی و گاه سیاسی تبدیل شد. در چنین شرایطی، هواداران فوتبال صرفاً تماشاگران یک مسابقه ورزشی نبودند، بلکه به کنشگرانی بدل شدند که از خلال تجربه حضور در استادیوم، تعامل با دیگر هواداران، روایت‌های شفاهی، مطبوعات ورزشی و تفسیر تصمیم‌های مدیران فوتبال، تصویری از مناسبات قدرت، عدالت و تبعیض در جهان ورزش می‌ساختند (Chehabi, 2002; 2006).

از منظر نظریه برساخت اجتماعی واقعیت، آنچه افراد و گروه‌های اجتماعی به‌عنوان واقعیت تجربه می‌کنند، در فرایند تعاملات اجتماعی، تولید معنا و بازتولید نظام‌های نمادین شکل می‌گیرد (Berger & Luckmann, 1966). بر این اساس، تصور هواداران از تبعیض در فوتبال را نمی‌توان صرفاً بازتاب مستقیم و بی‌واسطه واقعیت‌های عینی دانست. این تصورات، علاوه بر آنکه ممکن بود از برخی مصادیق واقعی تبعیض، مداخله سیاسی یا نابرابری در ساختار مدیریت فوتبال سرچشمه بگیرند، در بستر رقابت‌های شدید باشگاهی، حافظه جمعی هواداران و روایت‌های رایج درباره مناسبات قدرت نیز صورت‌بندی و تقویت می‌شدند. به بیان دیگر، تبعیض ادراک‌شده می‌توانست حتی در مواردی[1] که شواهد کافی برای اثبات تبعیض وجود نداشت، به واقعیتی اجتماعی و مؤثر در رفتار جمعی هواداران تبدیل شود.

در این زمینه، دیدگاه کندال بلانچارد، انسان‌شناس ورزش، درباره ماهیت فرهنگی و نمادین ورزش اهمیت ویژه‌ای دارد. بلانچارد (۱۹۹۵) ورزش را پدیده‌ای فرهنگی می‌داند که معنا و کارکرد آن در بستر نظام‌های اجتماعی، ارزش‌ها و مناسبات قدرت شکل می‌گیرد. از این منظر، فوتبال را نمی‌توان صرفاً مجموعه‌ای از قواعد، مهارت‌ها و رقابت‌های جسمانی تلقی کرد؛ زیرا این ورزش می‌تواند به عرصه بازنمایی ارزش‌های اجتماعی، هویت‌های جمعی و مناسبات سیاسی تبدیل شود. هنگامی که رقابت ورزشی با استعاره‌ها، نشانه‌ها و نمادهای جنگ صورت‌بندی می‌شود، مرز میان رقابت ورزشی و تقابل خصمانه نیز ممکن است تضعیف شود (Blanchard, 1995; Jansen & Sabo, 1994).

در چنین وضعیتی، استادیوم به‌صورت نمادین به میدان نبرد، بازیکنان به جنگجویان، تیم مقابل به دشمن و پیروزی به فتح و شکست به تحقیر جمعی تبدیل می‌شود. زبان و گفتمان هواداری نیز ممکن است به‌تدریج از مفاهیم بازی، لذت، مهارت، زیبایی و دوستی فاصله گرفته و به سوی مفاهیمی چون انتقام، دشمنی، تسخیر، شکست دشمن و دفاع از حیثیت جمعی سوق یابد. در نتیجه، آنچه در آغاز نوعی رقابت ورزشی و بخشی از فرهنگ اوقات فراغت بود، می‌تواند به عرصه‌ای برای بازتولید خصومت‌های اجتماعی و شکل‌گیری کنش‌های خشونت‌آمیز تبدیل شود.

مرگ تختی و برساخت اجتماعی روایت بی‌عدالتی

[1] Perceived Discrimination

در ورزش ایران

یکی از نمونه‌های تاریخی مهم برای فهم سازوکار برساخت اجتماعی تصورات در فرهنگ ورزشی ایران، روایت‌های مربوط به مرگ غلامرضا تختی، جهان‌پهلوان نامدار کشتی ایران، در دی‌ماه ۱۳۴۶ است. مرگ تختی، که در گزارش‌های رسمی آن زمان خودکشی اعلام شد، با واکنش گسترده افکار عمومی روبه‌رو گردید. بخش مهمی از جامعه ایران روایت رسمی را نپذیرفت. هوشنگ شهابی در مقاله خود با عنوان *ورزش و سیاست در ایران: افسانه غلامرضا تختی*، نشان می‌دهد که چگونه شخصیت اخلاقی، محبوبیت اجتماعی، گرایش‌های سیاسی و جایگاه نمادین تختی در فرهنگ پهلوانی ایران، در شکل‌گیری روایت‌های مربوط به مرگ او نقش داشتند. به تحلیل شهابی، برای بسیاری از ایرانیان پذیرش خودکشی شخصیتی که نماد جوانمردی، مقاومت، دینداری و حمایت از مردم فرودست بود، دشوار به نظر می‌رسید. در فضای بی‌اعتمادی سیاسی آن دوره، روایت قتل تختی، برای بخش مهمی از افکار عمومی پذیرفتنی‌تر از روایت رسمی خودکشی بود(Chehabi, 1995, pp. 55–56) . شهابی در مقاله سال ۱۹۹۵ خود، خودکشی تختی را احتمالی قابل‌اعتنا می‌داند، اما تصریح می‌کند که ابهام درباره مرگ او در تداوم جایگاه اسطوره‌ای وی نقش داشته است. او در مدخل متأخر خود درباره تختی در *دانشنامه ایرانیکا* نیز با بررسی شواهد زندگی شخصی تختی و اسناد منتشرشده ساواک، دلایل بیشتری برای پذیرش احتمال خودکشی ارائه می‌کند و خاطرنشان می‌سازد که اسناد منتشرشده، دخالت ساواک در مرگ تختی را نشان نمی‌دهند (Chehabi, ۲۰۰۵).

مطالعه اولمو گولتس درباره تختی نیز نشان می‌دهد که جایگاه او به‌عنوان نماد مردانگی اخلاقی، فروتنی، اصالت فرهنگی و پهلوانی ایرانی، در شکل‌گیری روایت‌های جمعی درباره زندگی و مرگ او اهمیت داشت. از سوی دیگر، پژوهش آرش داوری و نغمه سهرابی درباره مرگ تختی، شایعات و آیین‌های سوگواری پس از آن، نشان می‌دهد که چگونه این روایت‌ها به زمینه‌ای برای بسیج سیاسی و اعتراض جمعی تبدیل شدند و حتی در شکل‌گیری الگوهای اعتراضی منتهی به انقلاب در سال ۱۳۵۷ نقش یافتند .(Gölz, 2021; Davari & Sohrabi, 2021)

از منظر انسان‌شناختی، اهمیت این نمونه تاریخی در آن است که نشان می‌دهد واقعیت اجتماعی یک روایت لزوماً به اثبات تاریخی محتوای آن وابسته نیست. روایت قتل تختی، صرف‌نظر از میزان اعتبار تاریخی آن، به بخشی از حافظه جمعی، فرهنگ سیاسی و نظام نمادین ورزش ایران تبدیل شد و در صورت‌بندی نگرش جامعه به رابطه میان ورزش، عدالت و قدرت تأثیر گذاشت. به همین ترتیب، می‌توان بخشی از تصورات هواداران فوتبال درباره تبعیض در داوری، حمایت مدیران ورزشی از برخی باشگاه‌ها و نابرابری در ساختار مدیریت فوتبال را در چارچوب همین سازوکار تحلیل کرد. در فضایی که اعتماد به نهادهای رسمی کاهش یافته و رقابت باشگاهی با مناسبات سیاسی و اجتماعی پیوند خورده بود، هر تصمیم مناقشه‌برانگیز داور، مدیر یا فدراسیون می‌توانست به نشانه‌ای از تبعیض تعبیر شود. این تصورات از طریق روایت‌های شفاهی، گفت‌وگوهای هواداران، مطبوعات ورزشی و حافظه جمعی باشگاه‌ها بازتولید می‌شدند و به‌تدریج بخشی از هویت هواداری را تشکیل می‌دادند. در این میان، احزابی چون حزب توده و جریان‌های چپ‌گرا که از ظرفیت چشمگیری در سیاسی‌سازی عرصه‌های به‌ظاهر غیرسیاسی، از جمله ورزش و ادبیات، برخوردار بودند، در فرایند برساخت اسطوره‌های سیاسی و فرهنگی نیز نقشی قابل‌توجه ایفا می‌کردند. بازنمایی مرگ غلامرضا تختی در عرصه ورزش و مرگ صمد بهرنگی در عرصه ادبیات، از نمونه‌های برجسته این فرایند به شمار می‌روند (فراهتی، ۱۳۸۵؛ حسن‌زاده، ۱۴۰۱). در چنین بستری، روایت مرگ این شخصیت‌ها از سطح یک رویداد فردی فراتر می‌رفت و در قالب اسطوره‌هایی از مقاومت، مظلومیت و مبارزه با ساختار قدرت بازتولید و بازتعریف می‌شد. بدین‌ترتیب، ورزش و ادبیات به عرصه‌هایی برای تولید معناهای سیاسی، بسیج عواطف جمعی و صورت‌بندی گفتمان‌های اعتراضی تبدیل می‌شدند. دوره سوم عملا با سیاسی شدن فرهنگ هواداری در فوتبال ایران همراه است.

فوتبال به‌مثابه میراث فرهنگی-ورزشی

فوتبال را می‌توان نه صرفاً یک ورزش مدرن، بلکه نوعی میراث فرهنگی-ورزشی متأخر دانست که عناصر ملموس و ناملموس را به یکدیگر پیوند می‌دهد. در مطالعات میراث ورزشی، میان میراث ملموسِ غیرمنقول، مانند استادیوم‌ها و مکان‌های تاریخیِ ورزش؛ میراث ملموسِ منقول، مانند جام‌ها، لباس‌ها، تصاویر و یادگارهای ورزشی؛ و میراث ناملموس، شامل خاطرات، روایت‌ها، آیین‌ها، سنت‌های هواداری و اشکال تعلق و هویت ورزشی تمایز گذاشته شده است (Ramshaw & Gammon, ۲۰۰۵; Ramshaw, 2020). از این منظر، استادیوم‌های تاریخی تنها محل برگزاری مسابقه نیستند، بلکه

۱. *Recent sporting and cultural heritage*

می‌توانند به «مکان‌های حافظه» تبدیل شوند که رویدادها، قهرمانی‌ها، شکست‌ها و تجربه‌های جمعی نسل‌های مختلف در آنها انباشته و بازروایت می‌شود؛ همان‌گونه که آیین‌های هواداری، شعارها، نمادها، رقابت‌های دیرپای باشگاهی و خاطرات مسابقات مهم از طریق انتقال بین‌نسلی استمرار می‌یابند. این برداشت با مفهوم میراث فرهنگی ناملموس در کنوانسیون ۲۰۰۳ یونسکو نیز سازگار است؛ زیرا در این تعریف، انتقال از نسلی به نسل دیگر، بازآفرینی مستمر میراث در پاسخ به محیط و تاریخ، و ایجاد حس هویت و تداوم آن، از مؤلفه‌های اساسی میراث ناملموس به‌شمار می‌روند (UNESCO, ۲۰۰۳). بنابراین، استمرار فرهنگ فوتبال در طول دو یا سه نسل را می‌توان ــ نه به‌عنوان شرط رسمی یا زمانیِ میراثی‌شدن ــ بلکه به‌مثابه نشانه‌ای تجربی از انتقال بین‌نسلی، شکل‌گیری حافظه جمعی و تثبیت فرهنگی آن در نظر گرفت. بر این اساس، فوتبال، به‌ویژه در جوامعی که طی چندین دهه در زندگی روزمره، فرهنگ هواداری، هویت‌های محلی و ملی، خاطره جمعی و فضاهای شهری ریشه دوانده است، می‌تواند در کنار میراث ورزشی کهن، به‌عنوان میراث ورزشی متأخر و زنده فهم شود؛ میراثی که برخلاف تصور ایستا از گذشته، پیوسته در زمان حال بازتولید، بازتفسیر و به نسل‌های بعد منتقل می‌شود (شکل ۳. طراحی و اجرای بصری با استفاده از هوش مصنوعی ChatGPT، بر اساس داده‌های انتوگرافیک و تحلیل‌های نویسندگان در پژوهش حاضر).

راهکارهای کاهش کنش وندالیستی در فوتبال

کاهش کنش‌های وندالیستی در فرهنگ هواداری فوتبال مستلزم عبور از رویکردی صرفاً انتظامی و تنبیهی و حرکت به سوی الگویی فرهنگی، آموزشی، مشارکتی و چندسطحی است؛ زیرا خشونت هواداری را نمی‌توان به یک عامل منفرد فروکاست و باید آن را در پیوند با هویت گروهی، ساختارهای مدیریتی، رسانه، سازمان‌های هواداری و کیفیت روابط میان‌گروهی تحلیل کرد (Spaaij & Anderson, ۲۰۱۰). در این چارچوب، نخست می‌توان فوتبال را بیش از پیش به قلمرو امر مفرح و بازی‌گونه نزدیک ساخت؛ مفهومی که در اندیشه ویکتور ترنر با بازی، فراغت و قلمرو «لیمینوئید »[۲] (آستانگی شهری) در جوامع مدرن پیوند دارد. (Turner, 1982) چنین رویکردی مستلزم فاصله گرفتن از بازنمایی فوتبال به‌مثابه جنگ، دشمنی و حذف دیگری و، در مقابل، تقویت نمادها و کنش‌های مبتنی بر دوستی، آشتی، چندصدایی، گفت‌وگو و احترام متقابل است. افزایش چندصدایی در فرهنگ هواداری و پذیرش حضور زنان، گروه‌های قومی، نسل‌ها و سبک‌های متفاوت هواداری نیز می‌تواند به گسترش فرهنگ مدارا کمک کند؛ به‌ویژه آنکه پژوهش‌ها نشان می‌دهند هم‌جوشی افراطی هویت فرد با گروه هواداری می‌تواند با رفتارهای ضداجتماعی ارتباط داشته باشد و ازاین‌رو هدایت همبستگی درون‌گروهی به سوی کنش‌های مسالمت‌آمیز و اجتماع‌گرا اهمیت ویژه‌ای دارد (Newson, 2019; Newson et al., 2024). در همین جهت، مقابله با قوم‌مداری، نژادپرستی، زن‌ستیزی و دیگر اشکال طرد و تحقیر «دیگری»، افزایش سواد ورزشی و رسانه‌ای هواداران، آموزش کنترل خشم و مهارت‌های ارتباطی، تقویت سازمان‌های مستقل هواداری و مشارکت دادن هواداران به‌عنوان ذی‌نفعان فوتبال، در کنار حکمرانی شفاف و کاهش مداخلات مستقیم و سیاسی در مدیریت باشگاه‌ها و فوتبال و رفع تعارض منافع از آن، می‌تواند زمینه‌های فرهنگی و ساختاری خشونت را کاهش دهد. مطالعات انجام‌شده درباره پیشگیری از خشونت هواداران در ایران نیز بر اهمیت آگاهی‌بخشی، رسانه، آموزش مهارت‌های ارتباطی و کنترل خشم، سازمان‌های هواداری، تقویت پیوندهای اجتماعی و بازسازی شناختی هواداران تأکید کرده‌اند (Mokhtari Dinani et al, 2023; 2025) . بنابراین، هدف نهایی نه حذف شور و تعلق هواداری، بلکه تبدیل شور جمعی از نیرویی بالقوه و خشونت‌آمیز به سرمایه‌ای برای شادی جمعی، مدارا، همزیستی و همبستگی اجتماعی است.

از سوی دیگر از منظر مردم‌نگارانه، هواداران فوتبال را نمی‌توان گروهی همگن با الگوی رفتاری واحد در نظر گرفت؛ بلکه می‌توان بر اساس میزان درگیری عاطفی، نحوه حضور در فضای ورزشگاه و نسبت آنان با خشونت و تعارض، سنخ‌های متفاوتی از هواداری را از یکدیگر متمایز کرد. حسن‌زاده (Hassanzadeh, 2013) در سنخ‌شناسی فرهنگ هواداری فوتبال در ایران از گروهی یاد می‌کند که خود را «طرفداران اسیدی» می‌نامند؛ هوادارانی با سطح بالایی از شور، هیجان و «غیرت» نسبت به تیم که حضور فعال و پررنگ در ورزشگاه و دفاع شدید از هویت باشگاهی از ویژگی‌های آنان است. شدت سرمایه‌گذاری عاطفی و واکنش‌پذیری این گروه سبب می‌شود که در موقعیت‌های تنش‌آمیز، به‌ویژه هنگام مواجهه با هواداران تیم رقیب، شکست تیم، تصمیم‌های داوری یا تحریک جمعی، بیش از سایر گروه‌ها در معرض ورود به کنش‌های پرخاشگرانه و وندالیستی قرار

---

۱ *Ludic*

۲ Liminoid (urban liminality)

گیرند؛ هرچند این امر به معنای وندال بودن اعضای این گروه نیست. در کنار آنان، گروه گسترده‌تری از هواداران استادیومی قرار دارند که با وجود علاقه و تعلق عمیق به تیم و امکان تأثیرپذیری از هیجانات هواداران اسیدی، معمولاً آغازگر تعارض‌ها و درگیری‌های میان‌هواداری نیستند. گروه سوم، هواداران آرام هستند که ضمن برخورداری از تعلق باشگاهی و دنبال کردن مسابقات، آگاهانه از برخورد فیزیکی، نزاع و رفتارهای تخریبی فاصله می‌گیرند. در دورترین حلقه نسبت به فضای وندالیستی نیز می‌توان از هواداران درون‌خانگی سخن گفت که فوتبال را عمدتاً از طریق تلویزیون و رسانه‌ها دنبال می‌کنند و به دلیل عدم حضور فیزیکی در فضای متراکم و هیجانی ورزشگاه، عملاً بیرون از مدار مستقیم کنش‌های وندالیستی استادیومی قرار دارند. (Hassanzadeh, 2013)این سنخ‌شناسی نشان می‌دهد که نسبت میان هواداری و وندالیسم، خطی و ضروری نیست، بلکه با درجه حضور در میدان، شدت هیجان و همانندسازی باشگاهی، مجاورت با گروه‌های پرهیجان و موقعیت‌های تنش‌آفرین تغییر می‌کند؛ ازاین‌رو سیاست‌های پیشگیری از وندالیسم نیز باید به‌جای تلقی همه تماشاگران به‌عنوان یک جمعیت همگن و بالقوه خشونت‌طلب، متناسب با سنخ‌های مختلف فرهنگ هواداری طراحی شوند.

از حداکثری‌شدن گفتمان رقابت تا غلبه گفتمان جنگ و وندالیسم

یکی از مسائل اساسی در مطالعه فرهنگ هواداری فوتبال، تمایز میان رقابت به‌عنوان یکی از عناصر ذاتی ورزش و حداکثری‌شدن رقابت به‌عنوان گفتمانی مسلط بر جهان فوتبال است. رقابت ورزشی، تا زمانی که در چارچوب قواعد بازی، احترام متقابل، پذیرش تفاوت‌ها و اخلاق ورزشی باقی بماند، می‌تواند زمینه‌ساز پویایی اجتماعی، لذت جمعی، شکوفایی استعدادها و تقویت هویت‌های فرهنگی باشد. بااین‌حال، هنگامی که رقابت به ارزش مسلط و انحصاری فرهنگ فوتبال تبدیل شود و دیگر ارزش‌های آن، از جمله دوستی، شادی، همبستگی اجتماعی، مدارا و لذت از بازی، به حاشیه رانده شوند، زمینه برای شکل‌گیری فرهنگ خصومت و خشونت فراهم می‌شود.

نوربرت الیاس و اریک دانینگ در کتاب *جست‌وجوی هیجان: ورزش و اوقات فراغت در فرایند تمدن*، ورزش مدرن را عرصه‌ای برای تجربه هیجان در چارچوب کنترل اجتماعی و قواعد فرهنگی می‌دانند. از دیدگاه آنان، یکی از کارکردهای مهم ورزش فراهم‌کردن امکان تجربه هیجان، تنش و رقابت در محیطی است که خشونت در آن مهار شده است و هماوردی به جنگ نمی‌انجامد (Elias & Dunning, 1986). بر این اساس، هنگامی که سازوکارهای فرهنگی و نهادی مهار خشونت تضعیف شوند، هیجان ورزشی ممکن است از محدوده بازی خارج شده و به خصومت و درگیری اجتماعی تبدیل شود.

در اینجا می‌توان از مفهوم گفتمان جنگ در ورزش[1] بهره گرفت. حداکثری‌شدن رقابت، به‌ویژه هنگامی که با بازنمایی رسانه‌ای فوتبال در قالب استعاره‌های جنگ همراه باشد، می‌تواند به تولید دوگانه‌های تقابلی چون «ما و آنان»، «دوست و دشمن»، «پیروز و مغلوب» و «حق و باطل» بینجامد. در چنین ساختاری، هوادار تیم رقیب دیگر نه به‌عنوان انسانی با تعلق فرهنگی متفاوت، بلکه به‌مثابه دشمنی بازنمایی می‌شود که باید شکست بخورد، تحقیر شود یا از میدان بیرون رانده شود.

این فرایند را می‌توان نوعی دیگری‌سازی خصمانه[2] در فرهنگ هواداری دانست. در این وضعیت، تفاوت‌های باشگاهی، قومی، محلی و فرهنگی که می‌توانند از منابع غنای فوتبال و تنوع فرهنگی آن باشند، ممکن است به مبنایی برای طرد، توهین، قوم‌مداری و خشونت تبدیل شوند. مطالعات انسان‌شناختی کریستیان برومبرژه درباره فوتبال نیز نشان می‌دهد که فوتبال، افزون بر ماهیت ورزشی خود، عرصه‌ای برای بیان تعلقات جمعی، تنش‌های اجتماعی و هویت‌های فرهنگی است؛ ازاین‌رو، معنای رقابت در فوتبال از بستر اجتماعی و سیاسی آن جدا نیست (Bromberger, 1995; 2020)

در چنین شرایطی، کنش وندالیستی را نباید صرفاً به‌عنوان تخریب اموال عمومی یا رفتاری ناشی از هیجان لحظه‌ای تماشاگران در نظر گرفت. این کنش می‌تواند صورت بیرونی و مادی‌شده گفتمانی باشد که در آن، دشمنی، خشم، احساس بی‌عدالتی و میل به انتقام بر دیگر معانی فوتبال غلبه یافته‌اند. تخریب صندلی‌های استادیوم، آسیب‌رساندن به وسایل حمل‌ونقل عمومی، حمله به هواداران تیم رقیب و استفاده از شعارهای توهین‌آمیز، در این چارچوب، از نمودهای احتمالی گذار از رقابت ورزشی به تقابل خصمانه به شمار می‌روند.

بااین‌حال، نباید هرگونه اعتراض هواداران را با وندالیسم یکسان دانست. اعتراض به داوری، مدیریت فوتبال یا تبعیض‌های واقعی می‌تواند بخشی از کنشگری مشروع هواداران در حوزه عمومی ورزش باشد. آنچه در اینجا مورد نقد قرار می‌گیرد، تبدیل اعتراض و رقابت به خشونت و تخریب، و برتری دادن به منطق حذف دیگری برجای منطق

---

۱. War Discourse in Sport

۲. Hostile Othering

گفت‌وگو و مطالبه‌گری مدنی است.

گفتمان دوستی، چندصدایی، مدارا و شادی به‌مثابه الگوی بدیل فرهنگ هواداری

در برابر گفتمان جنگ و حداکثری‌شدن رقابت، می‌توان از الگویی بدیل در فرهنگ هواداری فوتبال سخن گفت که بر گفتمان دوستی، چندصدایی، مدارا، شادی، اوقات فراغت و همبستگی اجتماعی استوار است. این الگو نه در پی حذف رقابت از فوتبال، بلکه در پی بازگرداندن رقابت به جایگاه متعادل آن در منظومه ارزش‌های فرهنگی ورزش است.

یوهان هویزینگا در اثر کلاسیک خود، *انسان بازیگر*، «بازی» را یکی از عناصر بنیادین فرهنگ انسانی می‌داند. بازی در چارچوب زمانی و مکانی مشخص، قواعد پذیرفته‌شده و مشارکت داوطلبانه شکل می‌گیرد و از طریق تجربه لذت، آزادی و خلاقیت به تولید فرهنگ یاری می‌رساند (Huizinga, ۱۹۵۵). از این منظر، فوتبال را می‌توان بخشی از فرهنگ لودیک[1] جامعه دانست که ظرفیت ایجاد شادی، تعامل اجتماعی و تجربه جمعی را دارد. از منظر ویکتور ترنر، وجه لودیک فرهنگ به ظرفیت بازی‌گونه، خلاقانه و ترکیبی کنش‌های نمادین اشاره دارد؛ ظرفیتی که در آن عناصر تثبیت‌شده نظم اجتماعی می‌توانند به‌صورت موقت از مناسبات معمول خود جدا شوند و در ترکیب‌هایی تازه قرار گیرند (Turner, 1982, pp. 28–32). ترنر همچنین با تمایز میان پدیده‌های آستانه‌ای[2] و آستانه‌وار[3]، نشان می‌دهد که فعالیت‌های بازی‌محور و نمایشی در جوامع مدرن می‌توانند فضاهایی برای تجربه روابط اجتماعی متفاوت، بازاندیشی درباره هنجارها و بیان نمادین تنش‌های اجتماعی فراهم آورند (Turner, 1974). بر این اساس، می‌توان فرهنگ هواداری فوتبال را عرصه‌ای واجد ظرفیت‌های لودیک و آستانه‌وار دانست که در آن هواداران از طریق شعار، طنز، تمسخر، نمایش‌های جمعی و وارونگی‌های نمادین، روابط قدرت و هنجارهای زندگی روزمره را به‌صورت موقت؛ بازنمایی، بازتفسیر یا به چالش می‌کشند.

با بهره‌گیری از دیدگاه میخائیل باختین درباره چندصدایی و فرهنگ کارناوالی نیز می‌توان استادیوم فوتبال را فضایی برای حضور صداها، هویت‌ها، زبان‌ها، بدن‌ها و تجربه‌های فرهنگی متفاوت دانست. کارناوال در اندیشه باختین امکان تعلیق موقت برخی سلسله‌مراتب رسمی و شکل‌گیری تجربه‌ای جمعی، مشارکتی و آمیخته با خنده و شادی را فراهم می‌کند (Bakhtin, 1984a; 1984b). در این چارچوب، استادیوم می‌تواند به عرصه‌ای برای بازنمایی تنوع فرهنگی، شادی جمعی و هم‌زیستی هویت‌های متفاوت تبدیل شود.

چندصدایی در فرهنگ هواداری به این معنا است که هیچ هویت باشگاهی، قومی، جنسیتی یا فرهنگی نباید خود را تنها صدای مشروع میدان فوتبال بداند. هواداران تیم‌های مختلف می‌توانند ضمن حفظ تعلقات و هویت‌های متمایز خود، در تجربه‌ای مشترک از بازی، هیجان، شادی و زندگی جمعی مشارکت کنند. چنین نگرشی، به‌جای حذف تفاوت‌ها، بر پذیرش و به‌رسمیت‌شناختن آنها تأکید دارد.

در اینجا مفهوم رقابت مداراگرانه نیز اهمیت می‌یابد. در این الگو، هوادار تیم رقیب دشمن نیست، بلکه دیگریِ مشروع و یکی از عناصر ضروری شکل‌گیری تجربه فوتبال است. اساساً بدون حضور رقیب، امکان رقابت، بازی و تجربه هیجان ورزشی وجود ندارد. ازاین‌رو، دیگری نه مانعی برای تحقق هویت هوادار، بلکه یکی از شرایط شکل‌گیری آن است.

از منظر نظریه تماس میان‌گروهی، تعامل گروه‌های متفاوت، به‌ویژه در شرایط برخورداری از منزلت برابر، اهداف مشترک، همکاری و حمایت نهادی، می‌تواند به کاهش پیش‌داوری و تقویت روابط مثبت میان گروه‌ها[4] یاری رساند (Allport, 1954; Pettigrew & Tropp, 2006). فوتبال نیز در صورت برخورداری از مدیریت عادلانه، قواعد مشترک، آموزش فرهنگ هواداری و فراهم‌کردن فرصت‌های تعامل مثبت، می‌تواند به بستری برای کاهش خصومت‌های گروهی و تقویت همبستگی اجتماعی تبدیل شود.

در نتیجه، راهبرد فرهنگی کاهش خشونت و وندالیسم در فوتبال را نباید تنها در کنترل انتظامی تماشاگران یا تشدید مجازات‌های انضباطی جست‌وجو کرد. در کنار این سازوکارها، باید به بازآرایی گفتمانی فرهنگ هواداری توجه داشت. این بازآرایی مستلزم آن است که گفتمان دوستی، مدارا، چندصدایی، شادی و اوقات فراغت در کنار رقابت، جایگاهی محوری در سیاست‌گذاری فرهنگی فوتبال پیدا کند. در این صورت، احتمال غلبه گفتمان جنگ، خصومت و وندالیسم بر فرهنگ هواداری کاهش می‌یابد.

از مجموع مباحث فوق می‌توان نتیجه گرفت که فوتبال، به‌مثابه یکی از صورت‌های مهم میراث

---

۱. Ludic Culture
۲. Liminal
۳. Liminoid
۴. Polyphony
۵. Tolerant Rivalry

فرهنگی معاصر، تنها حامل خاطرات پیروزی و شکست، افتخارات باشگاهی و هویت‌های جمعی نیست؛ بلکه می‌تواند حامل میراث دوستی، شادی، مدارا، هم‌زیستی و مشارکت اجتماعی نیز باشد. حداکثری‌شدن گفتمان رقابت و بازنمایی فوتبال به‌عنوان میدان جنگ، ظرفیت‌های فرهنگی و اجتماعی این ورزش را محدود می‌کند و ممکن است زمینه غلبه خشونت و کنش وندالیستی را فراهم آورد. در مقابل، بازتعریف فوتبال به‌مثابه عرصه‌ای لودیک، کارناوالی، چندصدا و برخوردار از ظرفیت گفت‌وگو، امکان بهره‌گیری از آن را برای تقویت همبستگی اجتماعی و بازنمایی تنوع فرهنگی افزایش می‌دهد.

از این منظر، فرهنگ هواداری سالم فرهنگی نیست که در آن رقابت از میان رفته باشد، بلکه فرهنگی است که در آن رقابت، درون منظومه‌ای از ارزش‌های اخلاقی و فرهنگی، از جمله دوستی، عدالت، مدارا، احترام به دیگری و شادی جمعی، معنا پیدا می‌کند. تحقق چنین الگویی، البته، مستلزم عدالت در مدیریت فوتبال، شفافیت نهادی، کاهش تبعیض‌های واقعی و تقویت اعتماد هواداران به ساختارهای ورزشی نیز هست.

تعارض منافع نهادی و پیدایش شکاف میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال ایران

یکی از زمینه‌های تاریخی شکل‌گیری فاصله میان فرهنگ هواداری و مدیریت فوتبال در ایران را می‌توان در تعارض منافع ساختاری و هم‌پوشانی منافع باشگاهی با اختیارات نهادهای اداره‌کننده ورزش جست‌وجو کرد. در دهه‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۴۰، پیوند شماری از مدیران و چهره‌های بانفوذ باشگاه دارایی با مدیریت فدراسیون فوتبال، از جمله حسین سرودی، حسین مبشر و ذبیح‌الله خبیری، زمینه پیدایش این تصور را در میان هواداران باشگاه‌های رقیب فراهم می‌ساخت که تصمیمات مدیریتی الزاماً مستقل از منافع موجود در رقابت‌های باشگاهی نیست. این وضعیت با انتصاب پرویز خسروانی، مالک و مدیر بانفوذ باشگاه تاج، به ریاست سازمان تربیت‌بدنی در سال ۱۳۴۶، ابعاد تازه‌ای یافت؛ زیرا تمرکز اختیارات عمومی ورزش کشور در دست فردی که هم‌زمان دارای منافع مستقیم باشگاهی بود، شائبه جانبداری نهادی و تبعیض در برخورد با باشگاه‌های رقیب را تقویت می‌کرد. از این منظر، اختلافات میان شاهین، دارایی و تاج، به‌ویژه مناقشات مربوط به انحلال باشگاه‌ها، در بستری از مناسبات قدرت، نفوذ اداری و مسئله مشروعیت مدیریت فوتبال معنا می‌یافتند. بنابراین، حتی مستقل از اثبات جانبداری عملی در تک‌تک تصمیمات، وجود چنین تعارض منافعی می‌توانست اعتماد هواداران به بی‌طرفی نهادهای ورزشی را تضعیف کند و زمینه گذار از هواداری مبتنی بر تشویق تیم به هواداری اعتراضی، تحریم مسابقات و اعتراض به مدیریت فوتبال را فراهم آورد. در این چارچوب، فاصله میان هواداران و مدیریت فوتبال را می‌توان نه صرفاً پیامد رقابت باشگاهی، بلکه حاصل فرایندی تاریخی از دولتی شدن نهادی ورزش و شکل‌گیری تصور نابرابری در مناسبات قدرت دانست (Chehabi, 1999, 2002; Hassanzadeh, 2013). این شکاف در سال‌های بعد با گفتمان‌های سیاسی نیز پر شد.

نتیجه‌گیری

این مقاله کوشید تا به گونه‌ای بازآرایی گفتمانی فرهنگ هواداری در ایران دست یازیده و آن را به‌عنوان مفهوم محوری مطرح سازد. این مفهوم به فرایندی اشاره دارد که طی آن، بدون حذف رقابت از فوتبال، از سلطه انحصاری گفتمان رقابت و جنگ کاسته می‌شود و گفتمان‌های دوستی، شادی، چندصدایی، مدارا و همبستگی اجتماعی در مرکز فرهنگ هواداری قرار می‌گیرند. این صورت‌بندی می‌تواند میان یافته‌های انتوگرافیک این پژوهش و پیشنهادهای فرهنگی و سیاست‌گذارانه پیوند نظری برقرار کند. از نظر فرهنگ هواداری فوتبال، پیش از بازه مورد پژوهش، وندالیسم در فوتبال به شکلی که در اروپا وجود دارد، وجود نداشت. هرچند مواردی از آن مانند اعتراض، شعار، هتاکی و گاهی هم ضرب و جرح وجود داشت، از بین بردن و شکستن اموال عمومی دیده نمی‌شد؛ البته عوامل متعددی در وندالیسم در ایران؛ از قبیل نارضایتی مردم از سیاست/دولت‌زدگی فوتبال دخیل بودند. چنانکه گفته شد وندالیسم در فوتبال این دوره با سطح کنش‌های وندالیستی در اروپا و به‌طورکلی غرب قابل‌مقایسه نیست. ما در جامعه‌ای تقریباً سنتی زندگی می‌کردیم و سنت (فرهنگ فتوت در ورزش) نیز هنوز کارکرد داشت؛ به همین دلیل، پیش از این دوره، هرگز کار وندالیسم به شکستن صندلی‌های ورزشگاه، اتوبوس، شکستن شیشه و به‌طورکلی انهدام اموال عمومی نکشید. گذشته از آن، هرچند باشگاه‌ها با هم مخالف بودند، معمولاً رؤسای آنها مخالفت آشکاری با هم نداشتند و علیه هم جبهه نمی‌گرفتند. اختلاف مسئولان تیم‌ها هم به تماشاگران سرایت نمی‌کرد. تماشاگران نیز تا حد ممکن از شعارها و هتاکی‌ها

---

۱. Structural Conflict of Interest

۲. Discursive Reconfiguration of Football Fandom

خودداری می‌کردند، اما چنانچه در این باره زیاده‌روی می‌کردند، بزرگ‌ترها مانند مرحوم بوقی از این کار جلوگیری می‌کردند. گذشته از آن، در فوتبال این دوره، پول نقش چندانی نداشت؛ هرچند بنا به برخی از گزارش‌ها کسانی چون مرحوم پرویز دهداری از نقش کثیف پول در این بازه هم در فوتبال سخن می‌گفتند.

درنتیجه وندالیسم در فوتبال دوره یادشده در ایران رشد زیادی نیافته بود و حتی زمانی که آثاری از آن بروز می‌یافت، با وندالیسم از نوع رایج در فوتبال غرب متفاوت بود، بلکه بیشتر مخالفت تماشاگران به‌عنوان نمایندگان مردم با مدیریت غلط اداری و دولتی فوتبال را به ویژه در عرصه تعارض منافع نشان می‌داد.

تقدیر و تشکر

در اینجا لازم است از هواداران فوتبال که در مصاحبه‌های محققان این پژوهش به سوالات آنها پاسخ گفته اند، سپاس خود را اعلام داریم.

تعارض در منافع

تعارض در منافع وجود ندارد.

بیانیه استفاده از هوش مصنوعی

در تهیه این مقاله از ابزار هوش مصنوعی مولد ChatGPT، توسعه‌یافته توسط شرکتOpenAI ، برای طراحی و تولید پنج تصویر مفهومی (Figures 1–5) بر اساس داده‌های قوم‌نگارانه، یافته‌های تحلیلی و چارچوب نظری پژوهش استفاده شده است. این تصاویر با هدف بازنمایی بصری مفاهیم، فرایندها و الگوهای فرهنگی شناسایی‌شده در پژوهش تولید شده‌اند و ماهیتی تفسیری و بازسازی‌شده دارند؛ ازاین‌رو، نباید آن‌ها را تصاویر مستند یا عکس‌های واقعی از میدان پژوهش تلقی کرد. نویسندگان تمامی تصاویر تولیدشده را از نظر انطباق با داده‌ها و تفسیرهای پژوهش بررسی کرده‌اند و مسئولیت کامل انتخاب، استفاده و محتوای نهایی تصاویر و مقاله را بر عهده می‌گیرند.

منابع

احمدی، علی‌اکبر. (۱۳۸۸). *تاریخ کامل باشگاه از دوچرخه‌سواران و تاج تا استقلال (جلد دوم)*. انتشارات پایگان.

اروین، ام. الکساندر. (۱۳۸۷). *مردم‌شناسی کاربردی* (ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند). انتشارات افکار.

اعتماد، گیتی. (۱۳۷۷الف). مهاجرت در ایران در دهه‌های اخیر. *شهرنشینی در ایران* (صص. ۶۹-۱۱۲). نشر آگه.

اعتماد، گیتی. (۱۳۷۷ب). تغییرات شبکه در شهرهای ایران. *شهرنشینی در ایران* (صص. ۱۴۹-۱۵۲). نشر آگه.

بلانچارد، کندال. (۱۳۸۷). *مردم‌شناسی ورزش* (ترجمه علیرضا حسن‌زاده و حمید قربانی). انتشارات افکار.

پوینده، محمدجعفر. (۱۳۹۲). *درآمدی بر جامعه‌شناسی ادبیات: مجموعه مقاله*. نقش جهان.

حسامیان، فرخ. (۱۳۷۷). شهرنشینی، مرحله گذار. *شهرنشینی در ایران* (صص. ۱۷-۶۸). نشر آگه.

حسامیان، فرخ، اعتماد، گیتی، و حائری، محمدرضا. (۱۳۷۷). مقدمه. *شهرنشینی در ایران* (صص. ۲-۱۳). نشر آگه.

حسن‌زاده، علیرضا. (۱۳۸۳). فوتبال: بازتعریفی پویا از هویت ایرانی. *نامه پژوهشگاه میراث فرهنگی*، ۸، ۳۷-۵۲.

حسن‌زاده، علیرضا. (۱۳۹۷). مردم‌شناسی فوتبال. *فرهنگ امروز*، شماره ۲۲ (خرداد)، ۴۴-۴۵.

حسن‌زاده، علیرضا. (۱۴۰۳). *مارادونا محاکمه می‌شود: رؤیا زنجیرشدنی نیست!*. انتشارات روزنه.

حسن‌زاده، علیرضا. (۱۴۰۴). *بررسی انتقادی فرایند ثبت ملی و جهانی در وزارت میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی [گزارش پژوهشی]*. پژوهشکده مردم‌شناسی.

حسن‌زاده، علیرضا، و شریف کمالی، محمد. (۱۳۸۵). *مطالعه انتقادی فرهنگ هواداری فوتبال (وندالیسم در ایران: ۱۳۳۹ تا ۱۳۵۷) [مرحله اول طرح پژوهشی، گزارش پژوهشی]*. پژوهشکده مردم‌شناسی.

حسن‌زاده، علیرضا، و شریف کمالی، محمد. (۱۳۸۶). *مطالعه انتقادی فرهنگ هواداری فوتبال (وندالیسم در ایران: ۱۳۵۷ تا ۱۳۸۵) [مرحله دوم طرح پژوهشی، گزارش پژوهشی]*. پژوهشکده مردم‌شناسی.

حسن‌زاده، علیرضا، و عسگری خانقاه، اصغر. (۱۳۸۲). فوتبال و فردیت فرهنگ‌ها. *نامه علوم اجتماعی*، ۱۹(۱۹)، ۱۰۵-۱۲۳.

حسن‌زاده، فرهاد. (۱۳۸۹). *هستی*. کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان.

صدر، حمیدرضا. (۱۳۷۹). *روزی روزگاری فوتبال*. نشر آویژه.

صدر، حمیدرضا. (۱۳۹۱). *نیمکت داغ: از حشمت مهاجرانی تا الکس فرگوسن و ژوزه مورینیو*. نشر چشمه.

صدر، حمیدرضا. (۱۳۹۲). *پسری روی سکوها: وقایع‌نگاری چهار دهه‌ای فوتبال ایرانی*. نشر زاوش.

صدر، حمیدرضا. (۱۳۹۶). *پیراهن‌های همیشه: مردان فوتبال، تک‌نگاری‌ها*. نشر چشمه.

شجیع، رضا. (۱۳۹۶). *رویکردها و نظریه‌ها در جامعه‌شناسی فوتبال*. انتشارات افکار.

عباسی، مهدی. (۱۳۸۰). *فوتبال ایران: تاریخ مستند و مصور*. انتشارات سلسله.

فراهتی، حمزه. (۱۳۸۵). *از آن سال‌ها... و سال‌های*

[1] Declaration of AI Use

دیگر. انتشارات فروغ.
محسنی تبریزی، علیرضا. (۱۳۸۳). *وندالیسم*. انتشارات آن.
محمدنبی، حسین. (۱۳۸۴). *فوتبال در ایران*. دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
مختاری، ابراهیم، و صابر، هدی. (۱۳۸۱). *میراث پهلوانی*. پژوهشکده مردم‌شناسی.
میرفخرایی، تژا. (۱۳۸۴). *فرایند تحلیل گفتمان*. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
ویلیامز، جان، دانینگ، اریک، و مورفی، پاتریک. (۱۳۷۹). *کند و کاوی در پدیده اوباشگری در فوتبال* (ترجمه و تلخیص حسن افشار). نشر مرکز.
یزدانی‌خرم، مهدی. (۱۳۹۱). *من منچستر یونایتد را دوست دارم*. نشر چشمه

Alabarces, P. (2002). *Fútbol y patria: El fútbol y las narrativas de la nación en la Argentina*. Prometeo Libros. [In Spanish]

Allan, J. (2015). *Bloody casuals: Diary of a football hooligan*. Jay Allan.

Allen, G. (2003). *Roland Barthes*. Routledge.

Allport, G. W. (1954). *The nature of prejudice*. Addison-Wesley.

Andes, L. (1998). Growing up punk: Meaning and commitment careers in a contemporary youth subculture. In J. S. Epstein (Ed.), *Youth culture: Identity in a postmodern world* (pp. 212–231). Blackwell.

Andrews, D. L. (2006). *Sport–commerce–culture: Essays on sport in late capitalist America*. Peter Lang.

Archetti, E. P. (1999). *Masculinities: Football, polo and the tango in Argentina*. Berg.

Armstrong, G., & Giulianotti, R. (Eds.). (1999). *Football cultures and identities*. Macmillan Press.

Asian Football Confederation. (2015). *Club profile: Persepolis*. https://assets.the-afc.com/migration/w/a/wamq2mdtwzshy1ruw3f8.pdf

Bakhtin, M. M. (1984a). *Problems of Dostoevsky's poetics* (C. Emerson, Ed. & Trans.). University of Minnesota Press.

Bakhtin, M. M. (1984b). *Rabelais and his world* (H. Iswolsky, Trans.). Indiana University Press.

Bandyopadhyay, K. (2013). Prologue: The real people's game. In K. Bandyopadhyay & S. Mallick (Eds.), *Fringe nations in world soccer* (pp. 1–8). Routledge.

BBC Sport. (2019, October 10). *Iran 14–0 Cambodia: Women attend Tehran match for first time in 40 years*.

Berger, P. L., & Luckmann, T. (1966). *The social construction of reality: A treatise in the sociology of knowledge*. Doubleday.

Blanchard, K. (1995). *The anthropology of sport: An introduction* (2nd ed.). Bergin & Garvey.

Bourdieu, P. (1991). Sport and social class. In C. Mukerji & M. Schudson (Eds.), *Rethinking popular culture: Contemporary perspectives in cultural studies* (pp. 357–373). University of California Press.

Bromberger, C. (1995a). Football as world-view and as ritual. *French Cultural Studies, 6*(18), 293–311.

Bromberger, C. (1995b). *Le match de football: Ethnologie d'une passion partisane à Marseille, Naples et Turin*. Éditions de la Maison des sciences de l'homme.

Bromberger, C. (1998, April). A third half for Iranian football. *Le Monde diplomatique*. https://mondediplo.com/1998/04/04iran

Bromberger, C. (2010). Sport, football and masculine identity. In S. Frank & S. Steets (Eds.), *Stadium worlds: Football, space and the built environment* (pp. 181–194). Routledge.

Bromberger, C. (2020). Football and the authoritarian regime in Iran. *Soccer & Society, 21*(6), 692–698.

Chehabi, H. E. (1995). Sport and politics in Iran: The legend of Gholamreza Takhti. *The International Journal of the History of Sport, 12*(3), 48–60.

Chehabi, H. E. (1999). Football. In E. Yarshater (Ed.), *Encyclopædia Iranica* (Vol. 10, Fasc. 1, pp. 79–80). https://www.iranicaonline.org/articles/football

Chehabi, H. E. (2002). A political history of football in Iran. *Iranian Studies, 35*(4), 371–402.

Chehabi, H. E. (2005). Taḵti, Ḡolām-Reżā. In *Encyclopædia Iranica*. https://www.iranicaonline.org/articles/takti-golam-reza/

Chehabi, H. E. (2006). The politics of football in Iran. *Soccer & Society, 7*(2–3), 233–261.

Chehabi, H. E., & Guttmann, A. (2002). From Iran to all of Asia: The origin and diffusion of polo. *The International Journal of the History of Sport, 19*(2–3), 384–400.

Coalter, F. (1985). Crowd behaviour at football matches: A study in Scotland. *Leisure Studies, 4*(1), 111–117.

Conn, H. M., & Ortiz, M. (2010). *Urban ministry: The kingdom, the city & the people of God*. InterVarsity Press.

DaMatta, R. (1991). *Carnivals, rogues, and heroes: An interpretation of the Brazilian dilemma* (J. Drury, Trans.). University of Notre Dame Press.

Davari, A., & Sohrabi, N. (2021). "A sky drowning in stars": Global '68, the death of Takhti, and the birth of the Iranian Revolution. In A. Keshavarzian & A. Mirsepassi (Eds.), *Global 1979: Geographies and histories of the Iranian Revolution* (pp. 213–244). Cambridge University Press. Davies, H. (1990). *My life in football*. Mainstream.

Davies, P. (1998). *All played out: The full story of Italia '90*. Random House.

Dunning, E., Murphy, P. J., & Williams, J. (2002). *Football on trial: Spectator violence and development in the football world*. Routledge.

Elias, N., & Dunning, E. (1986). *Quest for excitement: Sport and leisure in the civilizing process*. Basil Blackwell.

Finn, G. P. T., & Giulianotti, R. (1998). Scottish fans, not English hooligans: Scots, Scottishness and

sport cultures (pp. 17–34). State University of New York Press.

Ioannides, M., Fink, E., Brumana, R., Patias, P., Doulamis, A., Martins, J., & Wallace, M. (Eds.). (2018). *Digital heritage: Progress in cultural heritage: Documentation, preservation, and protection: 7th International Conference, EuroMed 2018, Nicosia, Cyprus, October 29–November 3, 2018, proceedings* (Vol. 11196). Springer.

Jansen, S. C., & Sabo, D. (1994). The sport/war metaphor: Hegemonic masculinity, the Persian Gulf War, and the new world order. *Sociology of Sport Journal, 11*(1), 1–17.

Jenson, J. (1992). Fandom as pathology: The consequences of characterization. In L. A. Lewis (Ed.), *The adoring audience: Fan culture and popular media* (pp. 9–29). Routledge.

Karimi, S. (2013). *Ethnicity and normativity: An anthropological study of normativity in everyday life of Gilak people in north of Iran*. Amsterdam University Press.

Karimi, S., & Hassanzadeh, A. (2018). Horizon of ethnic expectation: An anthropological study of ethnic identity among the Gilak ethnic group in northern Iran. *The International Journal of Critical Cultural Studies, 16*(2), 1–13.

Karush, M. B. (2003). National identity in the sports pages: Football and the mass media in 1920s Buenos Aires. *The Americas, 60*(1), 11–32.

Lever, J. (1969). Soccer: Opium of the Brazilian people. *Society, 7*(2), 36–43.

Lixinski, L. (2018). Regional and international treaties on intangible cultural heritage: Between tradition and contemporary culture. In C. Waelde, C. Cummings, M. Pavis, & H. Enright (Eds.), *Research handbook on contemporary intangible cultural heritage: Law and heritage* (pp. 15–34). Edward Elgar Publishing.

Mokhtari Dinani, M., Rezaei Pandari, A., Divjan, Z., & Afshar Jahanshahi, A. (2025). Prevention and control of violence and aggression in football fans: Implications for sport psychologists, fans, and policymakers. *Journal of Ethnicity in Substance Abuse, 24*(3), 662–682.

Newson, M. (2019). Football, fan violence, and identity fusion. *International Review for the Sociology of Sport, 54*(4), 431–444.

Newson, M., Peitz, L., Wibisono, S., Knijnik, J., White, F., & Whitehouse, H. (2024). Anti-social behavior and soccer identities: Different continents, same mindset? *Self and Identity, 23*(7–٨), ٦١٦–٦٣٣.

Parrish, C., & Nauright, J. (2014). *Soccer around the world: A cultural guide to the world's favorite sport*. ABC-CLIO.

Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology, 90*(5), 751–783.

Pew Research Center. (2015, September 3). *The whys and hows of generations research*.

Scottish football. In A. Brown (Ed.), *Fanatics! Power, identity and fandom in football* (pp. 189–202). Routledge.

Fozooni, B. (2004). Religion, politics and class: Conflict and contestation in the development of football in Iran. *Soccer & Society, 5*(3), 356–370.

Giulianotti, R. (1991). Scotland's Tartan Army in Italy: The case for the carnivalesque. *The Sociological Review, 39*(3), 503–527.

Giulianotti, R. (1994). Scoring away from home: A statistical study of Scotland football fans at international matches in Romania and Sweden. *International Review for the Sociology of Sport, 29*(2), 171–199.

Giulianotti, R. (1995). Football and the politics of carnival: An ethnographic study of Scottish fans in Sweden. *International Review for the Sociology of Sport, 30*(2), 191–220.

Giulianotti, R. (1996). *A sociology of Scottish football fan culture* [Doctoral dissertation, University of Aberdeen].

Giulianotti, R. (2004). Social identity and public order: Political and academic discourses on football violence. In R. Giulianotti, N. Bonney, & M. Hepworth (Eds.), *Football, violence and social identity* (pp. 9–36). Routledge.

Giulianotti, R. (2005). The sociability of sport: Scotland football supporters as interpreted through the sociology of Georg Simmel. *International Review for the Sociology of Sport, 40*(3), 289–306.

Giulianotti, R., & Robertson, R. (2004). The globalization of football: A study in the glocalization of the 'serious life'. *The British Journal of Sociology, 55*(4), 545–568.

Gölz, O. (2021). Körperkraft, Demut und Männlichkeit: Die Heroisierung des Ringers Gholamreza Takhti im vorrevolutionären Iran. *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History, 18*(3), 453–482.

Hassanzadeh, A. (2013). *Rituality and normativity: An anthropological study of public space, collective rituals and normative orders in Iran from 1848 to 2011*. Amsterdam University Press.

Hassanzadeh, A. (2019). Iranian women, inside or outside of the stadium? An anthropological study on female representation of national identity in Iran. *Journal of Sociology of Social Institution, 5*(12), 73–100.

Hill, J., Moore, K., & Wood, J. (2013). Sport, history and heritage: An investigation into the public representation of sport. In J. Hill, K. Moore, & J. Wood (Eds.), *Sport, history and heritage: Studies in public representation* (pp. 1–5). Boydell Press.

Huggins, M. (2004). *The Victorians and sport*. A&C Black.

Huizinga, J. (1955). *Homo ludens: A study of the play-element in culture*. Beacon Press.

Ingham, A. G., & McDonald, M. G. (2003). Sport and community/communitas. In R. C. Wilcox, D. L. Andrews, R. Pitter, & R. L. Irwin (Eds.), *Sporting dystopias: The making and meanings of urban*

of age and origins of mutations. *The American Journal of Human Genetics, 66*(2), 651–658.

Turner, R. (1990). *In your blood: Football culture in the late 1980s and early 1990s*. Working Press.

Turner, V. W. (1974). Liminal to liminoid, in play, flow, and ritual: An essay in comparative symbology. *Rice University Studies, 60*(3), 53–92.

Turner, V. W. (1982). *From ritual to theatre: The human seriousness of play*. PAJ Publications.

Turner, V. W. (2008). *The ritual process: Structure and anti-structure*. Transaction Publishers.

Turner, V. W. (2018). *Dramas, fields, and metaphors: Symbolic action in human society*. Cornell University Press.

Turner, V. W., & Turner, E. (1978/2011). *Image and pilgrimage in Christian culture*. Columbia University Press.

UNESCO. (2003). *Convention for the safeguarding of the intangible cultural heritage*. https://ich.unesco.org/en/convention

UNESCO. (2008). *Samba de Roda of the Recôncavo of Bahia*. Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity. https://ich.unesco.org/en/RL/samba-de-roda-from-the-reconcavo-of-bahia-00101

UNESCO. (n.d.-a). *Diverse approaches in inventorying: Definition, domains, depth…* UNESCO Intangible Cultural Heritage. https://ich.unesco.org/en/diverse-approaches-00081

UNESCO. (n.d.-b). *Drawing up inventories*. UNESCO Intangible Cultural Heritage. https://ich.unesco.org/en/drawing-up-inventories-00313

Vamplew, W. (2017). Industrialization and sport. In R. Edelman & W. Wilson (Eds.), *The Oxford handbook of sports history* (pp. 131–144). Oxford University Press.

https://www.pewresearch.org/politics/2015/09/03/the-whys-and-hows-of-generations-research/

Ramshaw, G. (2007). Conclusion: The future of the sporting past. In G. Ramshaw & S. Gammon (Eds.), *Heritage, sport and tourism* (pp. 141–148). Routledge.

Ramshaw, G. (2014). Sport, heritage, and tourism. *Journal of Heritage Tourism, 9*(3), 191–196. https://doi.org/10.1080/1743873X.2014.904320

Ramshaw, G. (2020). *Heritage and sport: An introduction*. Channel View Publications.

Ramshaw, G., & Gammon, S. (2005). More than just nostalgia? Exploring the heritage/sport tourism nexus. *Journal of Sport & Tourism, 10*(4), 229–241.

Redhead, S. (2002). *Post-fandom and the millennial blues: The transformation of soccer culture*. Routledge.

Skott-Myhre, H. A. (2009). *Youth and subculture as creative force: Creating new spaces for radical youth work*. University of Toronto Press.

Spaaij, R. (2006). *Understanding football hooliganism: A comparison of six Western European football clubs*. Amsterdam University Press.

Spaaij, R., & Anderson, A. (2010). Soccer fan violence: A holistic approach: A reply to Braun and Vliegenthart. *International Sociology, 25*(4), 561–579.

Testa, M. (2015). *Militant anti-fascism: A hundred years of resistance*. AK Press.

Timothy, D. J. (2013). Views of the vernacular: Tourism and heritage of the ordinary. In J. Kaminski, A. M. Benson, & D. Arnold (Eds.), *Contemporary issues in cultural heritage tourism* (pp. 32–44). Routledge.

Toffler, A. (1980). *The third wave*. Pan Macmillan.

Tremblay, M., & Vézina, H. (2000). New estimates of intergenerational time intervals for the calculation